

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Jasmina Hauptman

De/sekularizacija v postjugoslovanskih družbah (državah)

Diplomsko delo

Ljubljana, 2012

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Jasmina Hauptman

Mentor:izr. prof. dr. Marjan Smrke

De/sekularizacija v postjugoslovanskih družbah (državah)

Diplomsko delo

Ljubljana, 2012

ZAHVALA

*Za sodelovanje in vso pomoč
pri izvedbi diplomske naloge
se zahvaljujem mentorju izr. prof. dr. Marjanu Smrketu.*

*Za vso podporo, spodbude in nasvete,
ki so me spremljali skozi vso študijsko pot
pa gre zahvala mojima staršema in bratu.*

De/sekularizacija v postjugoslovanskih družbah (državah)

V multietnični in večreligijski jugoslovanski državi je komunistična oblast »trepetala« pred nevarnostjo morebitnih razdiralnih nacionalizmov, ki so bili ponekod tesno povezani z religijo. Zato je močno omejevala verske institucije in vršila sekularizacijo na ravni družbe. To ji je uspelo s sekularizirano civilno religijo vse do 80. let, ko je plaz dogodkov sprožil velike religijske spremembe na celotnem ozemlju bivše države. Titova smrt in padeč komunističnega režima so sprožili medetnična trenja, nacionalistične separatistične težnje in vojne, ki so privedle do razpada Jugoslavije. Kako je ta razpad učinkoval na religioznost, lahko empirično preverjamo s pomočjo svetovne raziskave vrednot (World Values Survey). Religijske statistike so namreč dober indikator za prepoznavanje vzorcev sekularizacije oz. desekularizacije v postjugoslovanskih družbah. Meddržavne razlike v pojavnosti teh dveh procesov (de/sekularizacije) se vzpostavijo z mnogoterimi družbenimi dejavniki. Konfliktnost osamosvajanja države v smislu napetosti in sporov s sosedi lahko poveča pričakovanje revitalizacije religije v smislu desekularizacije na societalni ravni in ravni zavesti. Prav tako se lahko z večjimi ekonomskimi težavami tranzicije bolj izrazi revitalizacija religije.

Ključne besede: religija, de/sekularizacija, (post)jugoslovanske družbe, empirična analiza, World Values Survey.

De/secularization in post-Yugoslav societies (countries)

The communist government in the multiethnic and multireligious Yugoslav federation “trembled” before the danger of possible destructive nationalism, which was in some places closely tied with religion. That is why religious institutions were severely limited and were socially secularized. This worked up until the 80’s, when an avalanche of events launched vast religious changes on the whole region of the country. The death of Tito and the fall of the communist regime triggered interethnic friction, nationalistic and separatistic strivings, and wars which led to the ruination of Yugoslavia. We can empirically examine how this downfall affected religiosity with the help of the World Values Survey. Religion statistics are namely a good indicator for recognizing patterns of secularization or desecularization in the post-Yugoslav societies. International differences in the incidence of these two processes (de/secularization) are established by many social factors. Opposition of national emancipation, in terms of tensions and disputes with neighbours, can increase expectations of the revitalization of religion, as in desecularization on the societal and conscious levels. Also, the restoration of religion can be better expressed with larger economic problems of transition.

Key words: religion, de/secularization, (post)Yugoslav societies, empirical analysis, World Values Survey.

KAZALO VSEBINE

1	UVOD	7
2	O SEKULARIZACIJI IN DESEKULARIZACIJI	8
2.1	Sekularizacija	8
2.1.1	Tri ravni sekularizacije	10
2.2	Desekularizacija.....	11
2.2.1	Družbeni dejavniki in okoliščine, ki sprožijo obrat od sekularizacije k revitalizaciji religije	12
2.2.2	Kazalci revitalizacije religije v sodobnih družbah	13
3	RELIGIJSKE RAZMERE V SFRJ	14
3.1	RKC v socialistični republiki Sloveniji in Hrvaški.....	15
3.1.1	Specifičnost odnosa religija – država	15
3.1.2	Slovenija	17
3.1.3	Hrvaška	18
3.2	Srbija in Srbska pravoslavna cerkev	18
3.3	Črna gora	20
3.4	Makedonija	20
3.5	Bosna in Hercegovina	21
3.5.1	Jugoslovanski Muslimani.....	21
4	RAZPAD JUGOSLAVIJE IN UČINKI NA RELIGIOZNOST	22
4.1	Hrvaška	23
4.2	Srbija	25
4.3	Črna gora	27
4.4	Makedonija.....	28
4.5	Bosna in Hercegovina	30
4.6	Slovenija	34
4.7	Primerjalno	37

5	RAZPRAVA IN SKLEP	41
6	LITERATURA.....	44

KAZALO TABEL

Tabela 4.1:	Religioznost na Hrvaškem v letih 1996, 1999 (v %)	24
Tabela 4.2:	Nekateri indikatorji religioznosti in vloga verske institucije na Hrvaškem v letih 1989, 1996, 1999 (v %).....	24
Tabela 4.3:	Religioznost v Srbiji v letih 1982, 1996, 2001, 2006 (v %).....	25
Tabela 4.4:	Nekateri indikatorji religioznosti v Srbiji v letih 1982, 1996, 2001, 2006 (v %).....	25
Tabela 4.5:	Religioznost v Črni gori v letih 1996, 2001 (v %).....	27
Tabela 4.6:	Nekateri indikatorji religioznosti in vloga verske institucije v Črni gori v letih 1996, 2001 (v %).....	28
Tabela 4.7:	Religioznost v Makedoniji v letih 1998/2001 (v %).....	29
Tabela 4.8:	Nekateri indikatorji religioznosti in vloga verske institucije v Makedoniji v letih 1998, 2001 (v %).....	30
Tabela 4.9:	Identifikacija z verskimi skupnostmi, cerkvami med prebivalci Bosne in Hercegovine 1998, 2001 (v %)	31
Tabela 4.10:	Religioznost in udeležba pri verskih obredih etničnih skupin v Bosni in Hercegovini leta 1988 (v %)	31
Tabela 4.11:	Religioznost v Bosni in Hercegovini v letih 1998, 2001 (v %)	32
Tabela 4.12:	Nekateri indikatorji religioznosti in vloga verske institucije v Bosni in Hercegovini v letih 1998, 2001 (v %).....	33
Tabela 4.13:	Religioznost v Sloveniji v letih 1968–2005 (v %).....	35
Tabela 4.14:	Udeležba pri verskih obredih v Sloveniji v letih 1968–2005 (v %).....	35
Tabela 4.15:	Indikatorji religioznosti in vloga verske institucije v Sloveniji v letih 1992, 1995, 1999, 2005 (v %).....	36
Tabela 4.16:	Doktrinarna prepričanja v postjugoslovanskih državah, primerjalno.....	39

KAZALO GRAFOV

Graf 4.1:	Religioznost v (post)jugoslovanskih družbah, primerjalno	38
Graf 4.2:	Udeležba pri verskih obredih v postjugoslovanskih državah, primerjalno.....	39
Graf 4.3:	Vloga verskih institucij v postjugoslovanskih družbah, primerjalno.....	40
Graf 4.4:	Vloga verske institucije v Sloveniji.....	41

1 UVOD

Padec komunističnega sistema v Jugoslaviji je v sociologiji religije odprl številna vprašanja. Kaj se bo zgodilo z religijo in verskimi institucijami, ki jih je sistem dolgo obdobje omejeval in družbeno marginaliziral? Ali bo prišlo do velike vrnitve religije, njene revitalizacije, ali bo poskomunistična družba še dalje ostala sekularizirana? Taka vprašanja so si zastavljali mnogi sociologi religije, ki so nanje kmalu dobili odgovore. Po padcu komunističnega sistema so se v vseh jugoslovanskih republikah začela medetnična trenja, nacionalistične teženje in vojne, ki so privedle do razpada dolgo let trajajoče skupne države. Vzporedno s takimi turbulentnimi razmerami so se na celotnem ozemlju (bivše) Jugoslavije dogajale velike religijske spremembe.

V diplomski nalogi bom primerjalno obravnavala sekularizacijske oziroma desekularizacijske procese v (post)jugoslovanskih družbah. Cilj naloge bo ugotoviti družbene vzroke in dejavnike tozadevnih razlik med posameznimi državami (bivše) Jugoslavije. Preverjala bom naslednji zastavljeni hipotezi: (1.) Bolj kot je bil proces osamosvajanja države konflikten v smislu napetosti in sporov s sosedi, bolj pričakovana je revitalizacija religije v smislu desekularizacije na societalni ravni in ravni zavesti, (2.) Večje kot so bile ekonomske težave tranzicije, bolj se je izrazila revitalizacija religije.

Diplomska naloga bo empirično temeljila na pregledu relevantne literature in na podatkih svetovne raziskave vrednot World Values Survey, ki meri razne religijske spremenljivke, na osnovi katerih je mogoče ocenjevati tudi spreminjanje religioznosti in vloge religije v družbi.

Diplomska naloga bo razdeljena na tri dele. Uvodno poglavje bo namenjeno teoretični opredelitvi in razčlembi pojmov sekularizacije in desekularizacije, ki so temeljni za razumevanje tematike. V nadaljevanju bom ugotavljala in orisala religijske razmere v SFRJ in njeno specifičnost glede odnosa religija – država. Predstavljene bodo posamezne republike in religijske razmere znotraj njih. Zadnji del bo empiričen. Ugotavljala bom, kako je razpad Jugoslavije učinkoval na religioznost. S pomočjo podatkov iz World Values Survey bom analizirala religijske statistike, v njih bom prepoznavala vzorce sekularizacije oziroma desekularizacije in njune pojavne razsežnosti na treh ravneh. Poiskala bom še vzroke ugotovljenega religijskega spreminjanja znotraj posameznih postjugoslovanskih držav in jih primerjala.

2 O SEKULARIZACIJI IN DESEKULARIZACIJI

Sociologi religije v zadnjih desetletjih opažajo izrazite spremembe religije in njene vloge v (post)moderne družbi. V sredini prejšnjega stoletja so mnogi dejavniki (med drugim znanost, tehnologija in napredek, ...) sprožili procese upadanja vloge religije v družbi. Sekularizacija je z začetkom sodobne družbene krize svetovnih razsežnosti v 80. letih ponekod zastala oziroma prešla v obraten proces naraščanja družbenega pomena religije, njene revitalizacije.

2.1 Sekularizacija

Izraz sekularizacija se nanaša na spremembe na religijskem področju, v smislu upadanja vplivnosti in navzočnosti religije in cerkva v družbi.

Sekularizacija je za Bryana Wilsona, enega prvih sociologov, ki je opredelil pojem kot ga poznamo danes, »proces, s katerim verske institucije, verske prakse in mišljenje izgubljajo družbeno pomembnost (Hammond in Shibley 1993, 37).« Bruce (2011, 2) k temu dodaja, da je družbeno pomembnost religije tesno povezana s tem, koliko ljudi religijo jemlje resno in kako resno jo jemlje. Če vera izgublja družbeno pomembnost, je namreč vsaki naslednji generaciji težje socializirati svoje otroke v veri.

Posamezna področja družbe in kulture so s sekularizacijo vse manj pod nadzorom verskih institucij. Furstenberg zato sekularizacijo opredeli kot »proces osvobajanja posvetnih struktur obnašanja in zavesti od vpliva religioznih, navadno teološko fiksiiranih predstav (v Kerševan 2011, 70).« Stark in Bainbridge (2007, 280) Wilsonu in drugim avtorjem pritrjujeta, da je sekularizacija prevladujoča usmeritev, ki vpliva na religijo v sodobnih industrijskih družbah, a dodajata, da to ne pomeni propada religije temveč le njeno spremembo.

Že klasiki¹ sociologije religije 19. stol. so menili da je sekularizacija neizbežna, razprave o tej pa so višek dosegle v 60. in 70. letih 20. stol. Sociološke empirične raziskave povojnega časa so potrjevale sekularizacijska pričakovanja o zmanjšanju pomembnosti religije/religioznosti z naraščanjem modernosti v družbi. Po Bruceu

¹ Pričakovali so vedno manjšo pomembnost religije (Marx: revolucionarna ureditev bo privedla do pravičnejše družbe, ki ne bo potrebovala (religijskih) kompenzatorjev; Weber (2002): kapitalizem zmanjšuje pomen religije in njene bistveno spremenjene oblike (Durkheim).

(2011, 1) t. i. sekularizacijska teza pojasnjuje eno največjih sprememb v družbeni strukturi in kulturi – umik religije iz centra človekovega življenja.

Številne študije navajajo mnogo vzrokov oziroma vzročno-posledičnih povezav sekularizacijskih pojavov. Za mnoge avtorje je vzpodbudo sekularizaciji dalo krščanstvo, ki samo predpostavlja sekularizacijo sveta (Kerševan 2011, 80).

Večina avtorjev proces sekularizacije povezuje z laizacijo države in državne politične sfere, industrializacijo, urbanizacijo in racionalizacijo mišljenja. Po Bruceu (2011) pa sekularizacijo sprožijo:

- *Protestantska etika*: Učinki protestantske etike (asketizma) vodijo v večjo gospodarsko blagostanje, s čemer se zmanjšuje potreba po kompenzatorjih in s tem pomen religije (Bruce 2011, 28–29). Kerševan (2011, 82) temu dodaja, da se z industrializacijo in razmahom tehničnih pristopov stvari profanizirajo, svet pa odčara. Industrijski svet je človeški in ne nadnaravni ter ruši dominacijo tradicije (in s tem tudi religije);
- *Stukturna in funkcionalna diferenciacija družbe*: Družbe postajajo večje in vse bolj specializirane, kar odvzema cerkvam tradicionalna opravila. Z laizacijo države in državne oblasti se spremni človekovo razmerje do cerkve, ki izgubi sredstva za pritisk na posameznika in ta postane svobodnejši v religijskem ne/opredeljevanju (Bruce 2011, 29–30, Kerševan 2011, 81);
- *Societalizacija*: Poveže ljudi v širšo družbeno organizacijo na škodo majhnih lokalnih skupnosti (Bruce 2011, 33). S tem je povezan tudi proces urbanizacije, ki omogoči, da posameznik pri svojem verskem odločanju postane svoboden (Kerševan 2011, 82–84). To privede še do enega pojava, ki sproža sekularizacijo: individualizma;
- *Znanost in tehnologija*: Znanost, ki je prevzela nekdanjo vlogo religije, pojasnjuje, rešuje, odgovarja na številna vprašanja, ki so bila prej rezervirana za religiozni način prisvajanja (npr. naravni pojavi, psihični procesi) (Kerševan 2011, 90–92). Širi se racionalistično mišljenje, ki je usmerjeno v tehniko in preoblikovanje sveta, do religioznega pa je kritično.

2.1.1 Tri ravni sekularizacije

Karel Dobbelaere sekularizacijo pojasnjuje kot proces, ki ga je mogoče opazovati na treh nivojih. Tako loči societalno sekularizacijo (na ravni družbe – makro raven), organizacijsko sekularizacijo (na ravni verske ustanove – mezo raven) in individualno sekularizacijo (na ravni zavesti – mikro raven).

Po Luckmannu je *societalna sekularizacija* »proces, v katerem so avtonomne institucionalne ideologije zamenjane v okviru lastne domene (Dobbelaere 2002, 29).« Cerkevna religija, institucionalizirana specializirana družbena forma religije, je odrinjena na periferijo modernih industrijskih družb, medtem ko so v razvoju ideologije, temelječe na racionalni orientaciji specializiranih institucionalnih sfer. Berger (v Dobbelaere 2002, 29) meni, da je to proces, v katerem deli družbe in kulture niso več pod dominacijo religijskih institucij in simbolov. To se kaže v izgubljanju cerkvene avtoritete, ločitvi cerkve in države, izgubljanju cerkvenih posesti, emancipaciji izobraževanja od ekleziastične avtoritete. Societalna sekularizacija vpliva na celotno kulturno življenje – filozofijo, umetnost, znanost ipd. Dobbelaere se sprašuje, ali moderna diferencirana družba potrebuje kulturno integracijo in kakšno vlogo ima pri tem religija. Povzema Richarda Fenna, ki pravi, ne samo, da je religija nepotrebna, ampak tudi »diferenciacija v modernih družbah onemogoča religiji, da priskrbi temelje kulturne integracije (Dobbelaere 2002, 54).« Diferenciacija je namreč že na taki točki, da normativi, temelječi na religijskih prepričanjih in vrednotah, niso mogoči.

Individualna sekularizacija (raven zavesti): Ta razsežnost sekularizacije se nanaša na individualno vedenje in meri stopnjo normativne integracije v religijsko telo. Kaže na razmerje med normami religijskih skupin, ki jih določajo religijske avtoritete, in mnenjem članov, ki zavračajo religiozna prepričanja in prakse (Dobbelaere 2002, 137). Pri sociološkem proučevanju sekularizacije na ravni zavesti je po Dobbelaerju potrebno upoštevati dve tezi, ki obravnavata odnos med religijo in družbo:

1. *Teza udobja*, ki ugotavlja, da so pri premagovanju ekonomskih, organizmičnih in družbenih deprivacij bolj od religijskih uspešne sekularne rešitve – človekova zmožnost rešiti deprivacije znotraj delovnih enot in političnih strank. Religijske institucije, ki so prej reševale družbene deprivacije, zdaj pri reševanju teh zamenja *Gemeinschaft* (Dobbelaere 2002, 137–139);

2. *Sekularizacijska teza*: Pri proučevanju stabilnosti oz. sprememb pri cerkveni udeležbi (»*church involvement*«) se uporabljajo faktorji kot so obiskovanje cerkva, religijska prepričanja in pomembnost religije glede na ankete. Berger (v Dobbelaere 2002, 141) zavračanje cerkvene religioznosti poveže s »sekularizacijo zavesti«. Človek se znotraj modernosti znajde sam in dovolj dobro, zato je nadnaravno odstranjeno iz vsakdanjega življenja. Luckmann (1997) pa ugotavlja, da so cerkvene oblike religioznosti resda odrinjene vse bolj na rob, a da v moderni družbi prihaja do novih religijskih oblik. Omenja individualizacijo in privatizacijo družbene oblike religije, čemur reče »nevidna religija«.

Individualna sekularizacija kaže, kako dejavni so posamezniki na religijskem področju in na kakšne načine so vključeni v religijske institucije.

Organizacijska sekularizacija: Po Dobbelaerju (2002, 25) organizacijska sekularizacija izraža spremembo položaja religijskih organizacij – cerkva, denominacij, sekt in novih religijskih gibanj. Merimo jo lahko na osnovi opazovanja religijskih prepričanj, morale in obredov. Družbene spremembe, ki spodbudijo sekularizacijo na družbeni ravni, sprožijo racionalni procesi, ki iz ekonomske sfere prestopijo v družbeno. Zaradi tega je spremembam podvržena tudi religijska sfera, ki se je primorana racionalizirati. Znotraj verskih organizacij se dogajajo doktrinarne in druge spremembe, ki pomenijo odmik od sakralnega (Dobbelaere 2002, 35).

2.2 Desekularizacija

Po obdobju upadanja pomembnosti in navzočnosti religije v družbi, v začetku 80. let 20. stol., predvsem v Evropi nastopijo korenite spremembe. Upadanje vpliva religije in cerkva se ustavi. Na religioznem področju se začnejo odvijati premiki, ki so v nasprotju z dotedanjimi sekularizacijskimi procesi. Glede na spremembe in njihovo poglavitno težnjo te procese/premike opredelimo kot obrat od sekularizacije družbe k revitalizaciji religije – procesu ponovne krepitve družbene pomembnosti religije.

V znanstvenih razpravah o religiji so v 80-ih tako začele prevladovati razprave o »povratku svetega« ali »religijskem preporodu«. Mnogi med simptome novega religijskega prebujanja prištevajo porast kulture zasebnosti ter zanimanje za vzhodne religije in nove spiritualnosti, vzpon verskega fundamentalizma in pojav t. i. krščanskih desnic, trende krepitve konservativnih religijskih in cerkvenih organizacij v družbah z

razširjenim verskim pluralizmom, trende porasta iracionalnosti v ljudskem izkustvu ipd. (Vrcan 1986, 91–92).

Po Vrcanu (1986, 95) razlikujemo tri ravni obratov od sekularizaciji k revitalizaciji religije, ki so medsebojno povezane:

- obrat od sekularizacije k revitalizaciji religije na individualni in skupinski ravni v širšem družbenem in kulturnem okolju (ki je izrazito sekularizirano), ki se kaže skozi večanje zanimanja prebivalstva za verska vprašanja in vrednote, v smislu povečanja vernosti prebivalstva in udeležbe pri verski obredni aktivnosti (na ravni zavesti);
- obrat od sekularizacije k desekularizaciji, ker se povečuje pomen religije za družbeno, kulturno in politično življenje, dogajajo se premiki religioznega iz zasebne ravni na javno (na ravni družbe);
- obrat od sekularizacije h kontrasekularizaciji, v meri, v kateri revitalizacija religije kot svojo bistveno komponento vključuje zatiranje in odstranitev vseh pomembnih družbenih in kulturnih sprememb, nastalih pod vplivom moderne družbe oz. sekularizacije (na ravni družbe).

2.2.1 Družbeni dejavniki in okoliščine, ki sprožijo obrat od sekularizacije k revitalizaciji religije

Vzroke obrata od sekularizacije k revitalizaciji religije je moč najti v družbeni krizi v 80. letih, ko so se začele dogajati bistvene spremembe v ekonomskem (zadolževanje držav, naraščanje brezposelnosti, ...), socialnem (nižanje ravni življenjskega standarda, razgradnja socialnih elementov države blaginje, ...), političnem in kulturnem življenju (premik od levice k desnici) (Vrcan 1986, 76–90).

Obrat od sekularizacije k revitalizaciji religije, ki je torej posledica družbene krize, Vrcan (1986, 99–100) v prvi vrsti interpretira s pomočjo psiholoških terminov. Situacije globoke in dolgotrajne družbene krize se pojavijo kot svojevrstna travmatska družbena situacija, ki dviga splošno raven kolektivne in osebne negotovosti. V taki situaciji je normalno pričakovati porast osebnih in kolektivnih reakcij, ki iščejo trdno oporo in zaščito v anksioznem svetu.

To privede do reakcije povečanega zanimanja za religijo in obnavljanje vezi z religijo.

Nadalje Vrcan (1986, 100) obrat od sekularizaciji k revitalizaciji religije interpretira tudi skozi kulturološke termine. Obrat je torej možno opazovati v kontekstu gibanja idej in medsebojnih odnosov različnih pogledov na svet, kulturnih in simboličnih sistemov. Obrat je posledica konfrontacije dveh različnih nazorov, dveh kulturnih sistemov. Bruce (2011, 50) meni, da je religija v nekaterih okoliščinah lahko garant kolektivne (kulturne) identitete. V taki vlogi se znajde, ko je izzvana oziroma ogrožena s strani druge religije ali kulture, v razmerah t. i. obrambe kulture (»*cultural defence*«). Tako pride do zastoja sekularizacije oziroma obrata od sekularizacije k revitalizaciji religije. Še ena okoliščina, ki po Bruceu (2011, 49–50) vpliva na zastoj sekularizacije, je kulturna tranzicija, prehod družbe iz enega stanja v drugega, kjer je lahko ogrožena družbena identiteta in kjer religija lahko pomaga pri premagovanju sprememb.

2.2.2 Kazalci revitalizacije religije v sodobnih družbah

Revitalizacija religije v sodobnih družbah se izraža v procesih iskanja opore v ljudski religioznosti, odkrivanju stabilnosti v okviru nacionalne tradicije (civilna religija), pojavu novih religijskih gibanj in v nekaterih družbah v kazalcih naraščanja religioznosti v osemdesetih (Flere in Kerševan 1995, 140).

1. Ljudska religioznost: Njene vsebine in oblike se razlikujejo od cerkvene religije in tudi družbeni nosilci te niso cerkve ali verske skupnosti ampak življenjske skupnosti. Ljudska religioznost namreč vsebuje vzorce vedenja, nauke in rituale ki jih udejanja množica navadnih vernikov. Gre za religioznost, ki se opira na versko tradicijo in je za številne bolj pomembna kot uradni nauk. Kaže se preko kolektivnih vzorcev vedenja in življenju daje gotovost in trdnost (Flere in Kerševan 1995, 71–72, 141–142).

2. Civilna religija: Z izgubo integrativnega potenciala klasičnih religij se v družbi vzpostavi potreba po novi religiji oziroma integracijski sili. Po Fleretu in Kerševanu (1995, 148) naj bi bila civilna religija, ki je selekcionirana in reducirana na tiste oblike, ki legitimizirajo temeljne družbene institucije, norme in vrednote neke družbe. Civilna religija poudarja svetost naroda ter njegovega poslanstva. Njeni nosilci so nacionalne institucije, naslovniki pa pripadniki nacije.

3. Verski fundamentalizem: Je zavestno usmerjen v delovanje za ponovno uveljavitev religije na tako raven, kot je bila osnovana, fundirana – kot osnova celotnega družbenega in posameznikovega življenja (Flere in Kerševan 1995, 150).

4. *Visoke religijske statistike v 80-ih*: V primerjavi s 60. in 70. leti, v 80-ih v nekaterih evropskih državah (predvsem v Sloveniji in Madžarski) naraščajo kazalci cerkvene religioznosti. Poveča se udeležba pri obredih (pri velikih praznikih), upade delež nereligioznih in ateistov ter poveča delež tistih, ki se imajo za religiozne (Flere in Kerševan 1995, 142–143).

V zadnjih 15. letih je vendarle v Zahodni Evropi mogoče ugotoviti nedvomno nadaljevanje sekularizacije (Bruce 2011, Smrke in Uhan 2012). Prav zaradi tega »ozadja« so še posebej zanimivi trendi v postsocialističnih državah oziroma nekdanjih državah SFRJ.

3 RELIGIJSKE RAZMERE V SFRJ

Jugoslavija je bila nova politična tvorba, ki je nastala s koncem 1. sv. vojne. Združevala je pokrajine južnoslovanskih narodov, ki so do tedaj pripadale kulturno in gospodarsko zelo različnim državam. Bila je multietnična in večreligijska tvorba, ki ni ločevala cerkev od države. Soočala se je s številnimi socialnimi problemi, ki so porajali napetosti, ki jih je oblast skušala obvladovati z diktaturo. V teh razmerah se prične postopen pojav levičarskih ideologij, ki so nastopale z zahtevami po preoblikovanju družbe.

Tekom 2. sv. vojne je dovršen del cerkva kompromitiral ali s sodelovanjem z okupatorjem ali s sodelovanjem z nacionalističnimi vojaško-političnimi akterji vojnega časa. Nacionalizmi, ki so jih podpirale cerkve, v smislu istovetenja nacionalnega in verskega, so sprožili mnoge mednacionalne spopade oziroma genocidno delovanje.

Povojna Jugoslavija je nastala kot zavrnitev predvojnih razmere, kritično obravnavala vojno vlogo cerkva in vršila sekularizacijo na ravni družbe. Verske organizacije se tako v novi Jugoslaviji znajdejo v spremenjenem položaju, prvič zaradi omenjene kompromitacije med 2. sv. vojno, drugič zaradi marksistične ideologije nove komunistične oblasti, ki je v religiji videla oviro družbenega razvoja. Ideologija, katere predpostavka so bile posamezne nacionalne institucije in ideologije ter radikalna izključenost vseh religioznih kategorij, je utemeljevala jugoslovansko identiteto federacije in skupnosti narodov. S vprašanjem nacionalne identitete in suverenosti narodov, ki so sestavljali federacijo, so bile tako močno povezane religijske razmere v

Jugoslaviji. Po Velikonji (1996, 58–59) je religija prevzela bistveno vlogo v oblikovanju nacionalnih mitologij, cerkev pa je bila njihov uradni medij. Zato vidi vzrok prizadevanja komunistov ločiti versko od nacionalne identitete v zavedanju, da ima religiozni nacionalizem razdiralno moč, in je zato poskušati nacionalne identitete na novo utemeljiti izven tradicionalno močnega dosega religij in cerkva (Velikonja 1998, 226).

3.1 RKC v socialistični republiki Sloveniji in Hrvaški

Zaradi medvojne vloge in odkritega odklonilnega odnosa do komunističnih idej, je bila v prvih letih socializma v Jugoslaviji najbolj na udaru Rimsko-katoliška cerkev (RKC) (Velikonja 1998, 242).

3.1.1 Specifičnost odnosa religija – država

Zaradi največje vitalnosti Katoliške cerkve² so med le-to in državo v SFRJ (FLRJ)³ v obdobju od prvih povojnih let 1945 do začetka sedemdesetih potekali intenzivni in dinamični družbeni procesi. Na eni strani je veljalo načelo sociokulturne kompatibilnosti – medsebojno prilagajanje Katoliške cerkve in države, na drugi strani pa so v medsebojnih odnosih vladali tudi disjunktivni procesi konfliktov, nasprotovanja in tekmovanja. »Na socialnopolitičnem prizorišču so se neprestano srečevala, križala, ujemala in udarjala delovanja, izvirajoča iz vseh različnih tipov državne, cerkvene in partijske politike (Roter 1974, 794).«

Smrke (1996, 128) meni, da so v prvih povojnih letih odnose med jugoslovansko državo in Rimskokatoliško cerkvijo določali: (1.) ideološke opredelitve komunistične partije do religije in Cerkve, (2.) medvojno dogajanje in vloga RKC v njem ter (3.) odnos RKC do nove oblasti. Cerkev je po vojni videla priložnost za ponovno ureditev že doseženega in razširitev novega prostora na področju vzgoje in izobraževanja. Država pa je še vedno

² Roter (1974, 793) meni, da je bila Katoliška cerkev, kljub temu da ni bila vodilna po številu vernikov, v Jugoslaviji najbolj vitalna. Imela je najbolj razvite konstitutivne elemente cerkve, univerzalistični znaki Katoliške cerkve so bili najbolj izraženi, njena organizacija pa je bila dosledno izvedena na celotnem ozemlju SFRJ. Najbolj se je njena vitalnost izražala v visoki stopnji prilagoditve na nove družbene razmere. To ni veljalo ne za pravoslavno, ne za islamsko versko skupnost.

³ SFRJ (Socialistična federativna republika Jugoslavija) je uradno poimenovanje socialistične Jugoslavije komaj od leta 1963; v letih 1945–1963 je bilo ime države Demokratična federativna Jugoslavija (od avgusta do novembra 1945) oziroma Federativna ljudska republika Jugoslavija (FLRJ) (Pirjevec 1995).

ostajala pri dotedanji interpretaciji svobode veroizpovedi. Po mnenju Katoliške cerkve je ta interpretacija njeno delovanje omejevala na najožje religiozno področje – na obredje in religiozno razlago. Osrčje konflikta je tako bilo neodstopanje, tako države kot Katoliške cerkve, od svojih teženj k univerzalizmu (Roter 1974, 794–795).

Roter (1974) in Smrke (1996) razlikujeta dve obdobji v razvoju odnosov med obema institucijama. Pri tem mislita ne odnose med socialistično državo kot celoto in Katoliško cerkvijo kot celoto, med uradno državo in uradno cerkvijo.

Prvo, *konfliktno obdobje* zajema čas od konstruiranja nove, socialistične Jugoslavije (1945) do šestdesetih let. To je bilo obdobje medsebojnega nasprotovanja in srditega tekmovanja. 1946 je ustava določila ločenost Cerkve in države. Cerkvi so zaplenili veliko premoženja in nacionalizirali njeno posest. Tradicionalistična in protikomunistično naravnana Katoliška cerkev je novo državno in družbeno ureditev seveda vsestransko zavračala.

Osrednja osebnost tega obdobja je bil zagrebški nadškof A. Stepinac (Roter 1974, 797). Smrke (1996, 128) pravi, da so se razlike med RKC oziroma Vatikanom in državo osredinile na vprašanju pomena vojne vloge prav tega nadškofa. Za sodno oblast FLRJ je bil izdajalec, za Vatikan pa žrtev in mučenec. Ko je leta 1952 Vatikan Stepinca povišal v kardinala, je to vlada FLRJ razumela kot provokacijo in ta antagonistični konflikt se je izrazil v prekinitvi diplomatskih odnosov z Vatikanom. Po Smrketu (1996, 129) je konflikt med RKC in komunistično državo v tem obdobju konflikt med dvema ideološkima silama, ki imata podoben totalitarističen odnos do družbe.

Drugo obdobje, imenovano *kompromisno obdobje*, zajema čas od sredine šestdesetih let do spremembe politične ureditve v sredini osemdesetih. Po Kerševanu (1984) ta časovni okvir zajema čas zaključka drugega vatikanskega koncila in pretresa, ki ga je ta povzročil v katoliškem svetu, ter čas podpisa protokola med Vatikanom in vlado SFRJ kot potrditve normalizacije odnosov med Katoliško cerkvijo in socialistično Jugoslavijo.

V tem obdobju prevladujejo konjunktivni procesi v odnosih med Katoliško cerkvijo in državo: od akomodacije do kooperacije, medsebojnega toleriranja in kompromisov. 17. avgusta 1966 so bili ponovno vzpostavljeni diplomatski stiki med SFRJ in Vatikanom.

Bistvo kompromisne narave tega obdobja je bilo po Roterju (1974, 802–803) v naslednjih konstitutivnih elementih:

- Katoliška cerkev je sprejela obstoječi ustavni in zakonski red glede položaja in svobode religiozних organizacij in ni več vztrajala pri tem, da bi bilo treba obnoviti položaj in pravice, ki jih je imela v kraljevini Jugoslaviji;
- država se je odpovedala urejanju odnosov z Rimskokatoliško cerkvijo mimo Vatikana: »Vlada SFRJ upošteva pristojnosti svete stolice pri opravljanju njene jurisdikacije nad Katoliško cerkvijo v Jugoslaviji pri spiritualnih vprašanjih in vprašanjih, ki so cerkvenega in verskega značaja, kolikor ne nasprotujejo notranji ureditvi SFRJ (Roter 1974, 803).«;
- Katoliška cerkev se je izrecno odrekla nekaterim oblikam poseganja v politiko;
- država je izrazila pripravljenost varovati vrednote svobode vesti in izpovedovanja na vseh ravneh državnopolitične organizacije;
- država in Cerkev sta se obvezali k vzpostavitvi trajnih formaliziranih oblik medsebojnih odnosov.

Smrke (1996, 130) meni, da čeprav so v tem obdobju prevladovali nekonfliktni odnosi, so se zaradi omejitev, ki jih je zakonodaja socialistične države nalagala Rimskokatoliški cerkvi, občasno pojavljale prikrite ali odkrite napetosti. Namreč, kljub uradni verski svobodi in enakosti državljanov ne glede na vero, se je pojavljal občutek družbene manjvrednosti vernih.

Država je menila, da je globalna družbena vprašanja mogoče reševati s politično prakso. In politična praksa je postala »nova religija«. Smrke (1996, 102) v komunizmu ugotavlja religijske kvalitete, Flere in Kerševan (1995, 74) pa ideologijo komunizma vidita kot sekularizirano, ateistično različico civilne religije.

3.1.2 Slovenija

Zgoraj opisana konfliktna situacija med režimom in RKC je veljala seveda tudi v Sloveniji. Komunistična oblast, ki loči Cerkev od države je tista, ki vrši sekularizacijo na societalni ravni. V Sloveniji je v tem obdobju opaziti sekularizacijski val. Zaprtost Jugoslavije in zakasneli procesi industrializacije in urbanizacije so odložili sekularizacijo, ki pa se je intenzivirala z liberalizacijo političnih odnosov in odpiranjem meja Jugoslavije konec šestdesetih: delež cerkvenih vernikov pade, poveča pa se delež

nevernih prebivalcev (iz 26 % na 40 %) (Toš 1999, 165). V letih 1978–1988 je prišlo do zaustavitve sekularizacijskega trenda (dviga se delež vernih in pada delež nevernih), kjer je mogoče ugotoviti vnovične znake spremembe v verski situaciji – desekularizacijo, ki traja do začetka 90. let. Titova smrt in globalna družbena kriza privedeta do negotovosti glede prihodnosti. »Strah pred jutrišnjim dnem, povezan z bistvenim padanjem življenjske ravni, ustvarja psihološke dispozicije tudi za raznovrstne religiozne orientacije (Roter 1986, 406).«

3.1.3 Hrvaška

RKC na Hrvaškem je bila izredno pomembna v času narodnega prebujanja od 80. let dalje. Bila je edina organizacija, ki v socialistični Jugoslaviji, ki je bila obravnavana kot »hrvaška« brez vpliva partije oziroma vladajočih elit. Sama se je smatrala kot nacionalno telo in opozicija režimu (v smislu nesprejemanja komunistične ideologije). Kot rečeno je bila država negativno nastrojena proti RKC in vršila sekularizacijo na ravni družbe. Podatki raziskave Klasno biće (v Smrke in Uhan 2012, 496) iz let 1987 kažejo kar 41.9 % nereligioznost Hrvatov. Ko pa je jugoslovanski sistem začel izgubljati kredibilnost in so ljudje iskali alternative, se je Cerkev na Hrvaškem dvignil ugled (Bremer 2010, 1–6 in Ramet 2006, 105–110), ljudje pa so se v strahu pred jutrišnjim dnem začeli vse bolj naslanjati na religijo. Na predvečer razpada Jugoslavije je nereligioznost med Hrvati samo še 11 % (Kunovich in Hodson 1999, 651). Proces revitalizacije religije, ki so se na Hrvaškem začeli že v 80. so tedaj v polnem razmahu.

3.2 Srbija in Srbska pravoslavna cerkev

Pravoslavna cerkev je bila v Vzhodni Evropi vedno doživljana kot »zgodovinska čuvajka nacionalnosti, nacionalnih vrednot in rešiteljica obstoja samega naroda (Perica 2006, 45).« Tozadevno je bila tudi Srbska pravoslavna cerkev (v nadaljevanju SPC) kulturna in kvazipolitična institucija, ki je stajala na nacionalnosti in religiji v »srbsko vero«. Ključni moment pri oblikovanju le-te je sprožil mit⁴ o bitki na Kosovu⁵ 1389, ki

⁴ V mitoloških samopredstavah mnogih vzhodnoevropskih narodov je pomembnega značaja mit o izbranosti, izvoljenosti naroda. Zgodovinskost in sodobnost naroda se tako dojema v okviru mitskega in teološkega besednjaka (Velikonja 1996, 59).

⁵ V tej bitki so Turki porazili Srbe in nadaljevali z osvajanjem Balkana. Bitka je bila vzpodbuda ponovni vzpostavitvi srbske nacionalne države - 1346 srbski car Dušan Silni v Peći na Kosovu vzpostavi Srbsko pravoslavno cerkev. Peća postane »prestolnica srbske države«, duhovščina zavzame mesto neobstoječe sekularne avtoritete, organizira sodišča in se spaja s politiko (Perica 2006, 48).

je danes simbol srbskega pravoslavja (Perica 2006, 45–48). S tega vidika pa je bila Pravoslavna cerkev na srbski strani pomembnejša, saj je imela organizacijsko načelo konstruiranja nacionalne cerkve že od srednjega veka. Religija je od tedaj pri Srbih vedno navzoča kot pomemben dejavnik identifikacije in oblikovanja nacionalne identitete. Kerševan (1989, 44) pravi, da se »nacionalna ideologija pri Srbih (in tudi Hrvatih) ne more izogniti navzočnosti religije in cerkve«, Velikonja (1996, 60) pa dodaja, da se tudi kljub različnim stopnjam sekularizacije v družbi, cerkev nerazdružljivo veže na narod. Izraze tega najdemo v ideološkem priklicevanju starih mitov, ki zagotavljajo aktualnost in vztrajnost te sodobne mitologije.

V socialistični Jugoslaviji je radikalna ločitev države od SPC marginalizirala njeno družbeno in politično vlogo pri definiranju srbske nacionalne identitete.

SPC se je podobno kot druge cerkve soočala s problematično oblastjo, ki je marginalizirala, depolitizirala in z ekonomsko reformo oslabila religijske institucije. Od vseh religij je ločitev cerkve od države pravoslavje še najbolj prizadela, saj je bila alienacija v nasprotju z bistvom pravoslavja, ki si je skozi zgodovino prizadevalo v simfoniji sodelovati z državo (Blagojević 2008b, 40). Izguba monopola nad družbenim in duhovnim življenjem mnoge štavila ljudi in ateizirana oblast so vplivali na pospešeno odmikanje ljudi od pravoslavja in Srbske pravoslavne cerkve vse do konca 80. let (Blagojević 2008a, 237–239).

Država in notranje slabosti pravoslavja in SPC so vzrok visoke sekulariziranosti pravoslavne religioznosti treh desetletij. Raziskave (Baćević v Blagojević 2008a, 240–241) iz 60. let so kazale znatno manjšo razširjenost klasične religioznosti na pravoslavnem dominantnem prostoru Srbije in Črne gore. V 70. in 80. letih so raziskave izmerile rekordno nizek nivo religioznosti pri mladih (3 oziroma 10 %⁶ religioznih študentov v Beogradu). Tudi na širšem področju številke niso kazale drugače: 1974. je bilo v republiki 58 % ateistov. In čeprav so se obdržali mnogi tradicionalno ukoreninjeni običaji (krst otroka v cerkvi, cerkveni pokop pokojnika, proslave ob verskih praznikih, ...) je število vernikov padalo (Blagojević 2008a, 241–243).

Od konca 80-ih se v Srbiji začenjajo procesi restabilizacije verske strukture. Nemiri na Kosovu so omogočili Pravoslavni cerkvi, da je »iz svoje odrevenelosti nastopila v zaščito srbskega naroda in njegovih svetišč, češ Kosovo je naš spomin, naše srce,

⁶ 70-ta in začetek 80-ih: 3 %, 1987: 10 % (Blagojević 2008, 241).

središče naše biti (Pirjevec 1995, 364).« Spremembe religioznosti implicirajo na širše spremembe od samo povečane stopnje religioznosti ljudi in njihove navezanosti na tradicionalne konfesionalne institucije. Kažejo na dejstvo, da se spremembe dogajajo v kontekstu prevrednotenja skupnega družbenega značaja tradicionalnih religijskih sistemov na predvečer vojne in razpada skupne države. Do začetka 90-ih pravoslavna religioznost v Srbiji tako izrazito raste (Blagojević 2008a, 243–245).

3.3 Črna Gora

Bakrač (2011, 101) meni, da številni popisi kažejo na nezavidljiv položaj religije v črnogorski družbi. Na to med drugim kaže dejstvo, da je bilo v popisih vprašanje o cerkveni samoidentifikaciji dodano komaj leta 1993 (že po padcu komunističnega režima). Oblast je Pravoslavni cerkvi v Jugoslaviji še posebej izražala nenaklonjenost, saj je bila pravoslavna vera neke vrste branitelj in zaščitnik državnostnosti Črne gore. Socialistična oblast je verjela, da bo z »nevtralizacijo« religije vzdrževala homogeno družbo, ki bo (je bila) sekularizirana. Zato najbrž ne presenečajo podatki, da je bila v Črni gori izmed vseh republik največja pripadnost odrasle populacije komunistični partiji (v Smrke in Uhan 2012, 494), kar pa se izraža tudi v majhnem⁷ odstotku religioznega prebivalstva. Po raziskavi iz let 1987 je bilo namreč v Črni gori religioznih manj kot 20 % prebivalstva.

Vzroke hitri sekularizaciji na homogenem pravoslavnem območju pa je najti tudi znotraj same Pravoslavne cerkve, ki je vezala svojo identiteto na nacionalnost, kar pa naj bi bila njena slabost (Vukomanović v Bakrač 2011, 101).

3.4 Makedonija

Makedonci so si po logiki organiziranosti pravoslavnih cerkva prizadevali za posebno avtofokalno Makedonsko pravoslavno cerkev, ki je nekdanja matična Srbska pravoslavna cerkev ni hotela priznati (Kerševan 1989, 46). Neodvisnost od SPC si je počasi pridobivala s pomočjo komunistične oblasti med leti 1958 in 1967. Oblast je namreč makedonsko cerkev in narod zasnovala z namenom da prepreči prisvajanje južnojugoslovanskega ozemlja Srbom, Bolgarom in Grkom (Perica 2006, 129–132). Makedonska pravoslavna cerkev je postala temelj pri definiranju identitete in

⁷ Najmanjšem od vseh Jugoslovanskih republik (po raziskavi Klasno biče 1987, v Smrke in Uhan 2012, 496).

razlikovanju med etničnimi Makedonci in drugimi (predvsem pravoslavnimi) narodi v okolici (Srbi, Bolgari, ...). Komunistična partija Jugoslavije je kot drugod tudi tukaj vršila sekularizacijo na družbeni ravni.

3.5 Bosna in Hercegovina

Bosna je v Jugoslaviji bila (in je še danes) območje treh velikih etničnih in religioznih skupin – katoliških Hrvatov, bosanskih Muslimanov in pravoslavnih Srbov.

Religijsko izražanje je bilo v času komunizma, tako kot v drugih republikah, tudi v Bosni in Hercegovini, omejeno. Ker sta se religijska in etnična identiteta prekrivali, se je religijo smatralo kot oviro pri poenotenju celotne države. To je seveda tudi v Bosni in Hercegovini privedlo do postopne sekularizacije, ki je bila opaznejša v pravoslavnem in muslimanskem delu države (Velikonja 1998, 229). Cohen (1998, 47) pravi, da je religioznost izredno hitro postajala marginalen aspekt državljanskega prepričanja in fenomen, ki je preživel samo v ruralnih predelih med manj izobraženim prebivalstvom.

Procent ljudi, ki so se samoopredelili za religiozne, je iz 86 % (1953) padel na 39 % (1968). Hacic-Vlahoviceva (2008, 78) ugotavlja, da so na pojav sekularizacije v 60. letih poleg vladnih prizadevanj omejitve religije vplivale še demografske spremembe. Industrializacija je povzročila selitve v urbana okolja in v 4 letih (1964–1986) je delež vernikov padel kar za 30, procent ateistov pa se povečal za 20.

Čeprav je družba postajala bolj sekularna, je bila religija še vedno komponenta nacionalne identitete. Vse tri etnične skupine, živeče v BiH, so se opredeljevale v sklopu svoje nacionalne religije, čeprav je dejansko niso prakticirale. Leta 1988 se tako 88 % Hrvatov opredeli za katoličane, 82 % bosanskih Muslimanov za muslimane, 76 % Srbov za pravoslavce. Od tega se samo 55.7 % Hrvatov, 37.3 % Muslimanov in 18.6 % Srbov opredeli za dejansko religiozne (Hacic-Vlahovic 2008, 87 in Velikonja 1998, 279). Prav tako je bilo tudi obiskovanje verskih obredov pred vojno redko.

3.5.1 Jugoslovanski Muslimani

O muslimanih v Jugoslaviji govorimo kot o verski pripadnosti in kot o naciji. Razlikujemo 2 vrsti muslimanov. Ena je albansko ali turški nacionalno opredeljena (živi na Kosovu, v južni Srbiji in zahodni Makedoniji), druga pa zajema srbohrvaško

govoreče muslimane v Bosni in Hercegovini. Slednji naj bi ne glede na svojo versko pripadnost islamu imeli posebno nacionalno identiteto Muslimanov (Kerševan 1989, 44–45).

V ozadju je dejstvo, da se Muslimani niso mogli nacionalno identificirati in opredeliti (kot Srbi ali Hrvati), ker okvir nacionalnega povezovanja ni bil niti skupni srbohrvaški jezik, niti posebna geografska in zgodovinsko politična celota (Bosna), ampak katoliška in pravoslavna versko-kulturna tradicija. Friedman (1998, 3) omenja, da se bosanski Muslimani niso čutili (opredeljevali) nič več kot za religiozno manjšino ali del jugoslovanskega naroda.

Po vojni so se začela oblikovati mnenja in podpora nujnosti priznanja posebnega, šestega jugoslovanskega naroda, slovanskih Muslimanov. 1968 je Zveza komunistov Bosne in Hercegovine res razglasila Muslimane kot poseben šesti konstitutivni narod in ne več zgolj kot etnično skupino. Tu se je po mnenju Velikonje (1996, 61) pokazala »absurdnost oblikovanja nacionalne identitete z religijsko pripadnostjo.« Komunistična ateistična oblast je narodu podelila religiozno ime.

Srbi in Hrvati, živeči v BiH so ob tem izrekli mnenja, da so bosanski Muslimani bolj ali manj stari Srbi ali Hrvati, ki so se samo odločili za drugačno religijo (Friedman 1998, 4–5). Vodilni jugoslovanski komunisti pa so podpirali nacionalno-kulturno plat muslimanstva.

4 RAZPAD JUGOSLAVIJE IN UČINKI NA RELIGIOZNOST

Globalna gospodarska kriza in smrt človeka, ki je posebljal obstoj jugoslovanskih narodov, sta povzročili začetek razpadanja Jugoslavije. Trenja so nastajala na vseh straneh. Zveza komunistov je pospešeno iskala izhod iz krize, intelektualci so povzročali nemir z osvetljevanjem partijske preteklosti in dotedanjimi tabu temami (Goli otok), nato je pa še kot strela iz jasnega udaril izbruh nemirov na Kosovu. Tam so se razbohotile nacionalistične strasti med Albanci in Srbi, ki jih država z oboroženo silo zatrla in s tem dala »opozorilo« tudi Slovincem in Hrvatom, pri katerih so že dlje časa vrele protijugoslovanske in nacionalistične težnje. V Bosni in Hercegovini je prihajalo do sporov med komunističnim režimom in muslimansko skupnostjo.

V republikah so se prebujale separatistične ideje o oblikovanju avtonomnih družb. Enotni ideološki sistem je razpadal pod silo delovanja različnih kulturno-religijskih usmeritev. Hafner Fink (1994, 189) meni, da med vojnam, ki so pustošile po državi (Bosni in Hercegovini ter na Hrvaškem) pri izključevanju enotnega vrednostno-kulturnega vzorca imele vlogo predvsem nasprotja med tremi religijskimi in hkrati kulturnimi sistemi, ki so soobstajala v nekdanji Jugoslaviji.

Padec komunizma in medetnična trenja so sprožila vojne v vseh šestih jugoslovanskih republikah. Nekatere so trajale 10 dni (Slovenija) druge leta (Bosna in Hercegovina, Hrvaška).

Z velikimi družbeno-političnimi turbolencami, ki so bile manifestacija dolgo trajajočih družbenih kriz in ki so trajale celotna 90. leta, vse do začetka novega tisočletja, so se začele dogajati religijske spremembe na celotnem ozemlju bivše Jugoslavije.

4.1 Hrvaška

V letih razpadanja Jugoslavije je Katoliška cerkev na Hrvaškem izražala politične poglede, ki si bili podobni tistim, ki jih imela hrvaška vlada: republika naj zapusti SFRJ. Aktivnost je kazala skozi množične medije (mediji so poročali o cerkvenih dogodkih) in religijsko simboliko. Cerkev je ob osamosvojitvenih vojnah izdajala več glasil in prirejala verske konference in radijske oddaje. Eden glavnih dogodkov je bil obisk Papeža Janeza Pavla II. 1994 (Bremer 2010, 4–5).

Po dolgoletnem konfliktnem obdobju je s padcem komunizma RKC na Hrvaškem dobila izrazito vlogo v sodobnem družbenem in političnem življenju. V razpadu skupne države in socialistične ideologije je videla priložnost, da se uveljavi kot nova vodilna ideološka sila naroda.

Delovanje RKC na Hrvaške med vojno v 90. letih je vplivalo na obrat od sekularizacije k revitalizaciji religije. Vidimo (glej Tabela 4.1), da se je prevladujoče⁸ katolištvo prebivalstvo opredeljevalo za religiozno. Po koncu 4-letne vojne, se religioznost poveča za 10 odstotnih točk, delež nereligioznih pa seveda pada.

⁸ 97 % (World Values Survey)

Tabela 4.1: Religioznost na Hrvaškem v letih 1996, 1999 (v %)

Religija	skupaj⁹		katolištvo	
Leto			1996	1999
Religioznost	religiozen	85.4	81.3	91.3
	nereligiozen	13.4	17.3	8.0
	ateist ¹⁰	1.1	1.3	0.7

Vir: World Values Survey

Pomemben indikator revitalizacije religije na Hrvaškem so ritualna obnašanja in prakse, prepričanja in vloga verske institucije v očeh ljudi. Iz Tabele 4.2 razberemo, da je udeležba pri verskih obredov narasla. V obdobju od predvečera razpada skupne države (1989) do vojne krize v samostojni Hrvaški (1996) udeležba pri verskih obredih naraste kar za 10, kasneje pa še v pičlih treh letih kar za 13.7 odstotnih točk. Zmanjšal pa se je procent tistih, ki verske obrede obiščejo samo ob velikih praznikih. Visoko cenijo prakse obredov ob krstu, poroki in smrti.

Prav tako lahko visoko religioznost postjugoslovanske Hrvaške razberemo iz notranje religioznosti, ki nakazuje osebna ravnanja v zvezi z razumevanjem osnovnih postavk krščanstva. Vidimo izrazito naklonjenost prepričanju, da obstaja bog, nebesa in življenje po smrti. Največji porast se kaže prav v doktrinarnem prepričanju da bog obstaja (v desetih letih se delež verujočih poveča za več kot 40 odstotnih točk) in da obstaja življenje po smrti. Kot omenjeno je v očeh ljudi zelo pomembna vloga verske institucije (RKC) pri dajanju odgovorov na moralna in družbena vprašanja, kar vidimo iz statistik v spodnji tabeli.

Tabela 4.2: Nekateri indikatorji religioznosti in vloga verske institucije na Hrvaškem v letih 1989, 1996, 1999 (v %)

Leto		1989*	1996**	1999**
Ritualna obnašanja in prakse	udeležba verskih obredov ¹¹	56.3	66.2	79.9
	(vseh intenzitet)	-	(29.9) ¹²	(24.1)
	molitev ¹³	-	-	74.8
	religiozni obred ob krstu	-	-	91.2
	religiozni obred ob poroki	-	-	95.3
religiozni obred ob smrti	-	-	95.6	

⁹ Islam, katolicizem, pravoslavlje, ostalo (judovstvo, hinduizem, protestantizem).

¹⁰ Ateisti so tudi med »nevernimi«, tu gre za »prepričane ateiste«.

¹¹ Vprašanje: Kako pogosto obiskujete verske obrede? Zajeti procenti vključujejo odgovore več kot 1x na teden, 1x na teden, 1x na mesec, za posebne praznike; ne vključuje odgovorov 1x na leto, manj kot 1x na leto, nikoli (World Values Survey).

¹² V oklepajih je % tistih, ki se udeležujejo verskih obredov samo ob praznikih.

¹³ Vprašanje: Ali si vzamete čas za molitev, meditacijo ali kaj podobnega? (World Values Survey).

Doktrinarna prepričanja	verjame v boga	51.4	80.8	93.2
	verjame v življenje po smrti	27.0	53.3	67.8
	verjame v nebesa	-	52.7	64.1
Vloga verske institucije	daje odg. na moralne težave	-	-	60.0
	daje odg. na družinske težave	-	-	58.8
	daje odg. na družbene težave	-	-	44.1

*Vir: Kunovich in Hodson (1999, 652), **Vir: World Values Survey

4.2 Srbija

Po dogodkih na Kosovu je pravoslavlje iz večdesetletne marginalnosti spet prišlo v ospredje političnega in družbenega življenja. Konec 80-ih in v začetku 90-ih je tako prišlo do porasta navezanosti ljudi na religijo in cerkev. V postsocialistični Srbiji lahko tako opazimo trend revitalizacije religije v smislu desekularizacije na societalni in individualni ravni.

Empirične raziskave religije v Srbiji kažejo na religijske spremembe v vseh aspektih navezanosti na religijo (pravoslavno) in cerkev (SPC) – v aspektih verske identifikacije, doktrinarnih prepričanj in religijskega obnašanja.

Tabela 4.3: Religioznost v Srbiji v letih 1982, 1996, 2001, 2006 (v %)

Leto		1982*	1996**	2001**	2006**
Religioznost	religiozen	23.8	59.7	74.5	85.5
	nereligiozen	-	35.4	22.7	10.6
	ateist ¹⁴	-	4.9	2.8	4.0

*Vir: Djordjević v Blagojević (2008b, 42), **Vir: World Values Survey

Tabela 4.4: Nekateri indikatorji religioznosti v Srbiji v letih 1982, 1996, 2001, 2006 (v %)

Leto		1982*	1996**	2001**	2006**
Ritualna obnašanja In prakse	udeležba verskih obredov ¹⁵ (vseh intenzitet)	25.5	49.8 (35.2) ¹⁶	64.3 (44.5)	67.9 (40.5)
	molitev ¹⁷	24.4	-	59.0	64.4 o

¹⁴ Ateisti so tudi med »nevernimi«, tu gre za »prepričane ateiste«.

¹⁵ Vprašanje: Kako pogosto obiskujete verske obrede? Zajeti procenti vključujejo odgovore več kot 1x na teden, 1x na teden, 1x na mesec, za posebne praznike; ne vključuje odgovorov 1x na leto, manj kot 1x na leto, nikoli (World Values Survey).

¹⁶ V oklepajih je % tistih, ki se udeležujejo verskih obredov samo ob praznikih.

¹⁷ Vprašanje: Ali si vzamete čas za molitev, meditacijo ali kaj podobnega? (World Values Survey).

Doktrinarna prepričanja	verjame v boga	17.6	69.2	82.5	-
	verjame v življenje po smrti	5.4	26.5	27.1	-

*Vir: Djordjević v Blagojević (2008b, 43), **Vir: World Values Survey

Kar kažeta tabeli zgoraj so porasti religijskih statistik od 90-ih dalje. Največja sprememba je vidna v deležu tistih, ki se imajo za religiozne. Če je bilo ob meritvi v času socializma (1982) samo 23.8 % prebivalcev religioznih, se številke v naslednjih letih krize socializma in razpada Jugoslavije podvojijo, do 2001 pa še potrojijo. Številke do 1996 po moje rastejo zaradi konfliktna vloge Srbije v vojnah s Slovenijo, Hrvaško, BiH in Makedonijo. Z razpadom Jugoslavije je rasel srbski strah pred izgubo moči nad drugimi jugoslovanskimi narodi, rasel pa je tudi srbski nacionalizem, za katerega smo rekli, da se ne izključuje z religijo. Vzroke porasta religioznosti in najmanjšega deleža nereligioznih in ateistov v letih 1996 in 2001 lahko najdemo v izostritvi razmer. 1998, ko se na Kosovu vnovič začnejo spopadi med Srbi in Albanci, »srbska vera« postane še izrazitejša. Veča se udeležba pri verskih obredih, molitev in nekatera doktrinarna prepričanja.

Bistvena karakteristika revitalizacije pravoslavja v Srbiji je vzpon družbene pomembnosti religije. V 90-ih je tako pravoslavje postalo najbolj pomembne faktor v oživljanju srbske identitete in edini nosilec tradicije in zgodovinskega spomina. SPC je prevzela vlogo varuha homogene srbske nacionalne entitete s svojo družbeno pomembnostjo in institucionaliziranim duhovnim centralizmom. Padec socializma (komunizma) in vojna sta bila tista družbena pojava, ki sta najbolj vplivala na ponovno pridobitev kulturne dominantnosti in institucionalizirane pomembnosti pravoslavja, ki ga je ta prej imel.

Po padcu režima, ko se cerkve dobile nazaj nekatere svoje privilegije, se je spremenila vloga SPC v družbenem življenju, kar je povzročilo pospešeno klerikalizacijo Srbije v zadnjih letih (Blagojević 2008b, 45–46). V nekaterih primerih je postala uspešno orodje za reševanje politične krize v vsakodnevni politiki.

Kazalce pojavnosti religije v družbenem življenju lahko najdemo v pojavljanju verskega šolanja v osnovnih šolah, ki je lahko izbirno, promociji religije in SPC preko medijev, v prirejanju religijskih dogodkov ali sekularnih dogodkov prežetih z religijsko

ikonografijo, v želji članov cerkvene hierarhije, da se povežejo s političnimi subjekti in se infiltrirajo v politiko in obratno, da politika sprejema zahteve cerkvene hierarhije (Blagojević 2008b, 46). Na ta način se razdalja med SPC in državo manjša – kar vodi h klerikalizaciji srbske družbe.

4.3 Črna gora

S padcem režima je v družbeni in duhovni negotovosti tudi v Črni gori religija videla možnost za svoj ponoven »vzpon«. Ponujala je tolažbo, identiteto in identifikacijo s skupnostjo. In čeprav je bila v bivši skupni državi ta republika najmanj religiozna, je vojna v letih 1991–1995 sprožila kulturno obrambo, tisti dejavnik, ki je povzročil obrat od močno sekularizirane črnogorske družbe k revitalizaciji religije.

Če je bila 1987 religioznost manj kot 20 %, že podatki iz let 1996 in 2001 kažejo na občutno povečanje vloge religije. Do 2001 se religioznost med prebivalci poveča za več kot 3-krat.

Tabela 4.5: Religioznost v Črni gori v letih 1996, 2001 (v %)

Leto		1996	2001
Religioznost	religiozen	49.3	73.2
	nereligiozen	45.3	23.6
	ateist ¹⁸	5.3	3.2

Vir: World Values Survey

Tabela 4.6 kaže na kar precejšnjo povečanje udeležbe pri verskih obredih. Poleg molitve je ta ritualna praksa eden glavnih indikatorjev religioznosti pri ljudeh. Vidimo, da skoraj 60 % Črnogorcev moli, povečala so se tudi nekatera doktrinarna prepričanja (najbolj vera v boga, za 20 %). Zanimivo je da se je zmanjšal delež tistih, ki verjamejo v nebesa in življenje po smrti, povečal (čeprav samo za 3 odstotne točke) pa delež tisti, ki verjamejo v pekel.

¹⁸ Ateisti so tudi med »nevernimi«, tu gre za »prepričane ateiste«.

Tabela 4.6: Nekateri indikatorji religioznosti in vloga verske institucije v Črni gori v letih 1996, 2001 (v %)

Leto		1996	2001
Ritualna obnašanja in prakse	udeležba verskih obredov ¹⁹ (vseh intenzitet)	38.3 (27.9) ²⁰	51.4 (34.3)
	molitev ²¹	-	58.3
Doktrinarna prepričanja	verjame v boga	65.1	83.1
	verjame v življenje po smrti	23.9	23.0
	verjame v nebesa	21.8	18.5
	verjame v pekel	17.9	20.9
	v religiji dobi tolažbo in moč	48.8	65.8
Vloga verske institucije	daje odg. na moralne težave	-	52.1
	daje odg. na družinske težave	-	34.2
	daje odg. na družbene težave	-	21.6
	daje odg. na človekove spiritualne potrebe	-	75.0

Vir: World Values Survey

Iz številok vidimo, da se je po razpadu SFRJ povečala vloga religije in religijske institucije v Črni gori. Kar 65 % ljudi v religiji najde tolažbo in moč, še 10 % več pa jih meni, da verska institucija daje odgovore na človekove spiritualne potrebe in moralne težave. Najmanj zaupanja pri ljudeh je do izražanja mnenja verske institucije glede družinskih in družbenih težav, kar si lahko razlagamo v dejstvu, da je bila Črna gora v skupni državi republika z največjo civilno religioznostjo²² (Hafner Fink 1994, 182). Ta je izključevala religiozne institucije iz družbenega življenja.

4.4 Makedonija

S padcem komunističnega režima se je pričela v makedonski družbi kazati kriza individualne identitete, ki je pomoč iskala v religiji, ki naj bi bila nov vir identitete. Posamezniki so izražali potrebo po pripadanju določeni skupini in identifikaciji z njo. Tu sta priložnost dobili religija in cerkev. Rezultat je bil oslabitev procesa sekularizacije in revitalizacija religije (Matevska 2011, 130).

¹⁹ Vprašanje: Kako pogosto obiskujete verske obrede? Zajeti procenti vključujejo odgovore več kot 1x na teden, 1x na teden, 1x na mesec, za posebne praznike; ne vključuje odgovorov 1x na leto, manj kot 1x na leto, nikoli (World Values Survey)

²⁰ V oklepajih je % tistih, ki se udeležujejo verskih obredov samo ob praznikih.

²¹ Vprašanje: Ali si vzamete čas za molitev, meditacijo ali kaj podobnega? (World Values Survey)

²² 78.9 %, najmanj v Sloveniji 41.0 % (Hafner Fink 1994, 182)

Tabela 4.7: Religioznost v Makedoniji v letih 1998/2001 (v %)

Leto		1998 in 2001
Religioznost	religiozne	76.3 (78.1) ²³
	nereligiozen	22.7
	ateist ²⁴	0.9

Vir: World Values Survey

Vzroki, ki so botrovali procesom revitalizacije religije v Makedoniji:

- posamezniki so se vsakdanjem življenju soočali z eksistencialnim strahom, občutkom negotove prihodnosti in strahom pred smrtjo, ki je izviral iz političnih in etničnih konfliktov v bivši Jugoslaviji (Matevska 2001, 134);

- makedonska družba je bila soočena tudi z drugimi težavami. Število kriminalnih dejanj (droge, prostitucija, umori) je naraščalo (predvsem med mladimi). Posledično so se seveda začele krize na družinskem področju in področju šolstva (Matevska 2001, 134–135).

To je privedlo do idej, da je mogoče lahko religiozna vzgoja oziroma šolanje izhod iz krize. Religijski predstavniki MPC so menili: »Religijska vzgoja lahko samo pomaga pri izboljšanju moralnega stanja v družbi. Religijska vzgoja mora zapolniti moralni vakuum, ki se je pojavil v obdobju tranzicije, in to z zatrtjem vrednot in karakteristik socialistične morale (Matevska 2001, 135).« Z zavračanjem in zatrtjem sprememb, ki so nastale pod socialističnim režimom je najvplivnejša verska organizacija v Makedoniji, MPC, vršila kontrasekularizacijo.

Ideje MPC je podprla tudi vladajoča sekularna politična elita, ki je z združitvijo z religijsko sfero v »upanju«, da ohrani družbeni red, dala vnovični družbeni, kulturni in politični pomen pravoslavlju. Tabela 4.8 kaže kar veliko vlogo MPC v družbi. Ljudje v veliki meri menijo, da cerkev daje tolažbo in odgovore na vprašanja in težave, ki jih pestijo v vsakdanjem življenju. Še posebej so prepričani, da je verska institucija ključ v rešitvi moralnih in spiritualnih težav.

Religioznost med prebivalci Makedonije se veča – pomemben indikator desekularizacije makedonske družbe so doktrinarna prepričanja in rituali.

²³ % religioznih znotraj pravoslavlja.

²⁴ Ateisti so tudi med »nevernimi«, tu gre za »prepričane ateiste«.

Tabela 4.8: Nekateri indikatorji religioznosti in vloga verske institucije v Makedoniji v letih 1998, 2001 (v %)

Leto		1998	2001
Ritualna obnašanja in prakse	udeležba verskih obredov ²⁵ (vseh intenzitet)	64.2 (46.6) ²⁶	74.8 (42.0)
	molitev ²⁷	-	61.9
	religiozni obred ob krstu	-	91.2
	religiozni obred ob poroki	-	95.3
	religiozni obred ob smrti	-	95.6
Doktrinarna prepričanja	verjame v boga	83.8	90.5
	verjame v življenje po smrti	39.6	47.2
	verjame v nebesa	45.7	50.4
	verjame v pekel	40.2	46.5
	v religiji dobi tolažbo in moč	57.5	71.1
Vloga verske institucije	daje odg. na moralne težave	-	47.2
	daje odg. na družinske težave	-	31.0
	daje odg. na družbene težave	-	21.5
	daje odg. na človekove spiritualne potrebe	-	75.2

Vir: World Values Survey

Podatki kažejo na dokaj visoko udeležbo pri verskih obredih. Seveda še vedno prevladujejo obiski samo ob velikih praznik, več kot 60 % vprašanih pa si vzame čas za molitev. Pomembnost vloge religije pri ljudeh se kaže tudi v doktrinarnih prepričanjih kjer izredno visok delež verjame v boga, življenje po smrti in v nebesa. Družbena in individualna kriza povzročita, da posamezniki iščejo rešitve znotraj religije. Nestabilna politika in družbena situacija večata prepričanje življenja po smrti in dajeta upanje za boljše življenje v onostranstvu. Tudi to, da ljudje v religiji vidijo najdejo moč in tolažbo, kaže na revitalizacijo religije v makedonski družbi.

4.5 Bosna in Hercegovina

S približevanjem 90. let je komunizem, kot sistem, ki je zatiral nacionalizem in demokracijo, izgubljal svojo moč. Čeprav religijska različnost ni bila povod za vojno, je bila religija v BiH izkoriščana s strani nacionalističnih voditeljev. Predvsem srbska in hrvaška nacionalistična retorika sta ustvarjali napeto ozračje pred začetkom vojne. »Ko

²⁵ Vprašanje: Kako pogosto obiskujete verske obrede? Zajeti procenti vključujejo odgovore več kot 1x na teden, 1x na teden, 1x na mesec, za posebne praznike; ne vključuje odgovorov 1x na leto, manj kot 1x na leto, nikoli (World Values Survey).

²⁶ V oklepajih je % tistih, ki se udeležujejo verskih obredov samo ob praznikih.

²⁷ Vprašanje: Ali si vzamete čas za molitev, meditacijo ali kaj podobnega? (World Values Survey).

so leta 1990 nacionalisti izpodrinili vladajoče komuniste v državah nekdanje Jugoslavije, so se verniki osvobodili še zadnjih nekaj ovir, ki so jih motile pri uresničevanju svoje vere (Donia 2007, 1).« Religijska retorika, simboli in odnos med religijskimi voditelji in nacionalističnimi strankami so v času konflikta večali religijsko pripadnost med tremi dominantnimi etničnimi skupinami. V postjugoslovanski Bosni in Hercegovini zato lahko govorimo o revitalizaciji religije, ki se dogaja na ravni družbe, posameznikov in institucij.

Sprememba religioznost se v Bosni in Hercegovini dogaja v odnosu med etnično identiteto in religijsko pripadnostjo treh etničnih in religioznih skupin – katoliških Hrvatov, muslimanskih Bošnjakov in pravoslavnih Srbov. Tabela 4.9 kaže delež verskih skupnosti v Bosni in Hercegovini.

Tabela 4.9: Identifikacija z verskimi skupnostmi, cerkvami med prebivalci Bosne in Hercegovine 1998, 2001 (v %)

	1998 in 2001
Islam	46.8
Pravoslavna cerkev	32.1
Rimskokatoliška cerkev	18.9
Druge ²⁸	2.2

Vir: World Values Survey

Obrat od sekularizacije k revitalizaciji religije na ravni zavesti se v Bosni in Hercegovini kaže v porastu religijskih statistik (glede vernosti prebivalstva in verske obredne aktivnosti) v primerjavi s prejšnjim obdobjem.

Tabela 4.10: Religioznost in udeležba pri verskih obredih etničnih skupin v Bosni in Hercegovini leta 1988 (v %)

Narodnost	Vernost: DA	Udeležba pri verskih obredih
Hrvati	55.7	53.0
Muslimani	37.8	37.0
Srbi	18.6	34.0

Vir: Bakić v Velikonja (1998, 279-280)

²⁸ protestantizem (1.7 %), judovstvo (0.5 %), drugo (0.1 %) (World Values Survey)

Tabela 4.11: Religioznost v Bosni in Hercegovini v letih 1998, 2001 (v %)

		Religijska denominacija					
		islam		pravoslavlje		katolištvo	
Leto		1998	2001	1998	2001	1998	2001
Religioznost	religiozna	81.1	87.3	71.2	79.6	84.5	89.3
	nereligiozna	17.6	12.0	28.5	18.3	14.9	10.1
	ateist ²⁹	1.3	0.6	0.4	2.1	0.6	0.7

Vir: World Values Survey

V skupnem je v Bosni in Hercegovini v letih 1998 in 2001 religioznih 72.1 % ljudi, kar kaže na občutno povečanje religioznosti iz let 1968 in 1990, ko je bilo religioznega 39 % oziroma 43 % prebivalstva. Najbolj dramatična sprememba se je zgodila med Srbi (pravoslavci), kjer so številke narasle iz 18.6 % (1988) na 75 % (skupno med 1998 in 2001). Pri Bošnjakih³⁰ (muslimanih) se je religioznost povečala iz 37.3 % na 84.9 %, pri Hrvatih (katolikih) pa iz 55.8 % na 86.8 % (glej Tabela 4.10 in Tabela 4.11).

Iz podatkov lahko razberemo, da se je religijsko prakticiranje v primerjavi z raziskavo iz let 1988³¹ povečalo. Največjo spremembo opazimo v odstotku udeležbe pri verskih obredih, ki se je v letih 1998–2001 še povečala (glej Tabela 4.12). Prav tako so narasle številke tistih, ki verjamejo v nekatere temeljne religijske dogme. Do 5 odstotnih točk je v letih 1998–2001 narasel delež tistih, ki verjamejo v boga, nebesa, nad 5 odstotnih točk pa delež tistih, ki verjamejo v življenje po smrti, pekel in tistih, ki v religiji dobijo tolažbo in moč. Prav pri slednjih se je delež največ povečal (7.3 odstotnih točk). Izredno visok delež ljudi meni, da verske institucije dajejo odgovore na človekove spiritualne potrebe, prav tako da dajejo odgovore na moralne težave.

²⁹ Ateisti so tudi med »nevernimi«, tu gre za »prepričane ateiste«.

³⁰ Prej bosanski Muslimani so leta 1993 izglasovali spremembo imena, da bi preprečili napačno dojetje, da so verska skupnost (Donia 2007, 2).

³¹ Glej tabelo 4.10

Tabela 4.12: Nekateri indikatorji religioznosti in vloga verske institucije v Bosni in Hercegovini v letih 1998, 2001 (v %)

Leto		1998	2001
Ritualna obnašanja in prakse	udeležba verskih obredov ³² (vseh intenzitet)	70.3 ³³ (24.7) ³⁴	74.6 (29.4)
	molitev ³⁵	-	80.4
Doktrinarna prepričanja	verjame v boga	85.0	88.0
	verjame v življenje po smrti	53.9	60.3
	verjame v nebesa	59.7	62.0
	verjame v pekel	55.5	60.3
	v religiji dobi tolažbo in moč	64.7	72.0
Vloga verske institucije	daje odg. na moralne težave	-	48.3
	daje odg. na družinske težave	-	33.6
	daje odg. na družbene težave	-	26.8
	daje odg. na človekove spiritualne potrebe	-	66.5

Vir: World Values Survey

Če analiza (v Hacic-Vlahovic 2008, 78, 83) podatkov kaže trend sekularizacije v času komunizma (predvsem med 1953 in 1988) in je na predvečer vojne v 90. letih še več kot polovica prebivalstva Jugoslavije nereligioznega, se ob padcu komunizma in začetku vojne stvari spremenijo. Vzroke obrata od sekularizacije k revitalizaciji religije na primeru Bosne in Hercegovine najdemo v:

- osamosvojitveni vojni s Srbijo, v kateri so soočene 3 različne etnične skupine (Hrvati, Srbi in Bošnjaki), 3 različni kulturni in religijski nazori (islam, katolištvo in pravoslavje), ki sprožijo kulturno obrambo (Bruce 2011);
- medvojnim in povojnim etničnim čiščenju (Sarajevo) in genocidu (Srebrenica), ki je spremenilo etnično in družbeno ekonomsko strukturo populacije (Donia 2007);
- nacionalistični politični mobilizaciji med vojno - vse narodnosti v Bosni in Hercegovini pripisujejo velik pomen religijskih institucijam, cerkvam, ki predstavljajo simbolično podobo nacionalne identitete in pravice do bivanja. Med vojno so nacionalne skupine druga drugi uničevale cerkve in mošeje, po

³² Vprašanje: Kako pogosto obiskujete verske obrede? Zajeti procenti vključujejo odgovore več kot 1x na teden, 1x na teden, 1x na mesec, za posebne praznike; ne vključuje odgovorov 1x na leto, manj kot 1x na leto, nikoli (World Values Survey).

³³ Islam: 81.2 % (27.7 % ob velikih praznikih), pravoslavje: 80.6 % (35.4 % ob velikih praznikih), katolištvo: 88.6 % (14.1 % ob velikih praznikih) (World Values Survey).

³⁴ V oklepajih je % tistih, ki se udeležujejo verskih obredov samo ob praznikih.

³⁵ Vprašanje: Ali si vzamete čas za molitev, meditacijo ali kaj podobnega? (World Values Survey).

vojni pa so mednarodne mirovne sile vojaške spopade prepovedale, zato so nacionalistične stranke skupaj z verskimi skupnostmi sile usmerile v simbolično rivalstvo (verski voditelji so uvedli stare praznike, zbirali denar za obnovo mošej in cerkva) (Donia 2007);

- nerešenih vprašanj z vojnimi ubežniki (Hacic-Vlahovic 2008, 80);
- aktivni politični vlogi, ki so jo imeli religijski voditelji med in po vojni (Donia 2007);
- težki postkomunistični tranziciji iz centralizacije v tržno gospodarstvo (Hacic-Vlahovic 2008, 80).

Vsi ti dejavniki in okoliščine so v Bosni in Hercegovini, ki je v vojnem času razpadanja najbolj trpela, vplivali na spremembo odnosa do religije.

Revitalizacija religije se v postjugoslovanski Bosni in Hercegovini ni kazala samo v naraščanju statistik temveč tudi v pojavu islamskega fundamentalizma. Zgoraj omenjena nacionalistična politična mobilizacija med vojno je sprožila bošnjaško odvisnost od sredstev drugih islamskih držav pri obnovi mošej, ki so to izkoristile za širjenje islamskega fundamentalizma. Donia (2007, 7-9) omenja Vahabiste, ki so vodili agresivne kampanje novačenja, vdiral v mošeje, šole in kulturne centre.

4.6 Slovenija

Z osamosvojitvijo Slovenije se v državi začnejo politične spremembe, ki odpirajo vprašanja o ureditvi odnosov med Cerkvijo in državo. Del katoliških klerikov je pričakoval občutne spremembe v odnosu države do Cerkve – izražali so zahteve po finančni podpori. Nova ustava nove države je ostala pri ločenosti cerkev in države, finančna podpora pa je v določeni meri vendarle ostala.

Slovenija je po razpadu Jugoslavije in ob osamosvojitvi krenila po drugačni poti kot ostale dežele bivše skupne države. Na družbe spremembe in spremembo režima se je odzvala družbeno sekularizacijsko in je v tem pogledu torej specifična postjugoslovanska država. Vzroke sekularizacije na družbeni ravni lahko najdemo v:

- kratki (10-dnevni) osamosvojitveni vojni (Pirjevec 1995, pogl. 23), ki ni sprožila procesov kulturne obrambe (kot v BiH, Srbiji in na Hrvaškem) (Bruce 2011);
- mehkem prehodu iz socializma v nov politični sistem (Prunk 2008, pogl. VI);

- največji gospodarski in družbeni razvitosti³⁶ države (v primerjavi z ostalimi) (Pirjevec 1995, pogl. 20, Prunk 2008, pogl. V in VI), ki ni povzročala skrbi, da bi se začelo družbeno razslojevanje in bi ljudje potrebovali religijske kompenzatorje;
- javnem oporekanju politični vlogi RKC.

Po ustavljenem valu sekularizacije 1978, ko se je stanje obrnilo v smeri desekularizacije oziroma revitalizacije religije, se je začel delež religioznih vzpenjati vse do leta 1992, ko se je stanje nekje ustalilo. Do 2005 pa opazimo tudi povečanje »prepričanih ateistov« na skoraj 10%.

Tabela 4.13: Religioznost v Sloveniji v letih 1968–2005 (v %)

Leto		1968*	1973*	1978*	1983*	1988*	1992**	1999**	2005**
Religioznost	religiozen	67.8	66.4	45.3	47.7	56.3	73.1	70.2	72.6
	nereligiozen	29.6	29.8	42.8	38.6	30.7	18.5	21.3	17.6
	neopredeljeni	2.6	10.8	11.9	13.7	13.0	-	-	-
	ateist ³⁷	-	-	-	-	-	8.3	8.5	9.8

*Vir: SJM v Toš (1999, 167), **Vir: World Values Survey

Udeležba pri verskih obredih se je v istem časovnem okviru skladno z deležem religioznih manjšala (glej Tabela 4.14). Od 1992 dalje pa opazimo, da se delež rednih obiskovalcev obredov manjša, večja pa se število tistih, ki verske obrede obiskujejo samo na velike praznike in tistih, ki se obredov nikoli ne udeležujejo.

Tabela 4.14: Udeležba pri verskih obredih v Sloveniji v letih 1968–2005 (v %)

Leto		1968*	1973*	1988*	1992**	1999**	2005**
Obiskovanje verskih obredov	redno (1x tedensko ali več)	21.7	17.7	12.4	22.9	17.2	18.6
	priložnostno (manj kot 1x tedensko)	37.2	38.5	44.3	(50.9)	(52.7)	(50.8)
	- 1x na mesec	-	-	-	12.2	13.5	10.0
	- samo na velike praznike	-	-	-	22.0	24.5	27.5
	- 1x na leto ali manj	-	-	-	16.7	14.7	13.3
	nikoli	41.1	43.8	43.3	26.1	30.1	30.5

*Vir: SJM v Toš (1999, 166), **Vir: World Values Survey

³⁶ »Mala Slovenija s komaj 8,3 odstotki vsega jugoslovanskega prebivalstva je ustvarjala 16,5 odstotkov skupnega bruto proizvoda in 20 odstotkov vsega jugoslovanskega izvoza (Pirjevec 1995, 356).«

³⁷ Ateisti so tudi med »nevernimi«, tu gre za »prepričane ateiste«.

Roter je v takem gibanju obiskovanja videl rast individualne in necerkvene religioznosti.

To opazimo tudi v procentih verovanja v nekatere osnovne krščanske dogme. Vidimo, da je nizko verovanje zlasti pri središčni verski resnici vstajenju in življenju po smrti (ter posledično nizkem verovanju v pekel in nebesa). Vera v boga je še dokaj velika, a to ne pomeni nujno religioznosti ampak je lahko samo dejstvo da bog obstaja, s katerim pa se ljudje ne obremenjujejo preveč (glej Tabela 4.15).

Temu lahko rečemo neke vrste »nekonformistična« religioznost, ki se kaže kot sprejemanje nekaterih osnovnih religioznih predstav (vera v boga) in opuščanje drugih ter izpraznjenje verskih predstav, ki obredom dajejo krščanski smisel. Taka religioznost, ki opušča najpomembnejšo zvezo s stvarnim človeškim življenjem (npr. vero v posmrtno življenje) se sprevrča v »praktični ateizem«.

Sekularizacijski trend se izraža v visoki stopnji neskladnosti med individualnimi verovanji in vrednotami ter cerkvenim naukom.

Ritualne prakse ob krstu, poroki in smrti so se zmanjšale, a vseeno ostajajo na visokih statistikah, kar v katoliški veri na Slovenskem spet ni nujno indikator religioznosti, ampak pokazatelj potrošniškega odnosa do Cerkve.

Tabela 4.15: Indikatorji religioznosti in vloga verske institucije v Sloveniji v letih 1992, 1995, 1999, 2005 (v %)

Leto		1992	1995	1999	2005
Ritualna obnašanja in prakse	molitev ³⁸	45.0	-	46.3	49.3
	religiozni obred ob krstu	79.4	-	72.8	-
	religiozni obred ob poroki	76.0	-	70.2	-
	religiozni obred ob smrti	80.5	-	77.3	-
Doktrinarna prepričanja	verjame v dušo	45.8	71.4	-	-
	verjame v greh	46.6	60.0	43.2	-
	verjame v boga	62.7	64.3	65.2	-
	verjame v življenje po smrti	28.2	37.1	32.1	-
	verjame v nebesa	30.3	35.4	27.6	-
	verjame v pekel	17.2	26.3	20.3	-
	verjame v vstajenje	22.3	-	-	-

³⁸ Vprašanje: Ali si vzamete čas za molitev, meditacijo ali kaj podobnega? (World Values Survey).

Vloga verske institucije	daje odg. na moralne težave	63.9	-	44.9	43.2
	daje odg. na družinske težave	54.2	-	42.8	43.9
	daje odg. na družbene težave	48.8	-	33.8	29.2!
	naj se izreka o državni politiki	18.2	-	-	-
	verski voditelji naj vplivajo na vlado/politiko	-	-	13.7	-

Vir: World Values Survey

Iz meritev v zvezi z vlogo verske institucije pa lahko razberemo odklonilen odnos oz. oporekanje politični vlogi cerkve. Ljudje v večini menijo, da se v slovenskem primeru RKC naj ne izreka o državni politiki in da naj verski voditelji ne vplivajo na vlado. Izrazito je padel tudi delež tistih, ki menijo, da Cerkev daje odgovor na družbene težave. V teh statistikah vidimo nasprotovanje desekularizaciji na societalni ravni.

4.7 Primerjalno

Če na enem mestu strnemo ugotovitve analiz iz posameznih (post)jugoslovanskih držav vidimo, da (so) se religijske spremembe po razpadu skupne države v vseh bivših republikah, razen Sloveniji, dogajale v smeri obrata od sekularizacije k revitalizaciji religije.

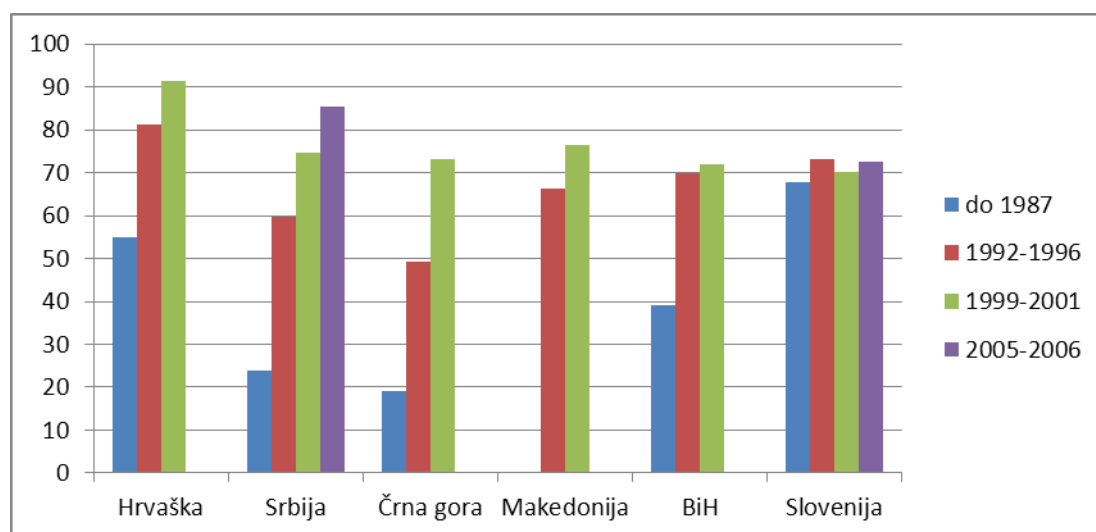
Obrat se je dogajal na treh ravneh, družbeni, organizacijski in individualni, ki so se med seboj močno prepletale. Odločilnega pomena so bile religijske institucije, ki so v novonastalih državah stopile iz »sence«, v kateri so živele pod komunistični oblastjo. RKC na Hrvaškem, SPC v Srbiji in MPC v Makedoniji so prevzele vloge varuhov in novih ideoloških sil narodov. Njihovo delovanje (verske konference, religijska ikonografija v sekularnih dogodkih, versko šolanje in religijska vzgoja, ...) je vplivalo na obrat k revitalizaciji religije, v Srbiji celo do take mere, da je mogoče prepoznati pot h klerikalizaciji srbske družbe.

Religijske spremembe na individualni družbeni ravni najboljše pojasnimo z empiričnimi analizami merjenj religioznosti in razlago indikatorjev, ki kažejo na to - religijsko samoopredelitvijo, doktrinarnimi prepričanji, ritualnimi obnašanji in vlogo verske institucije.

Če primerjamo (glej Graf 4.1) povečanje religioznosti (primerjava Jugoslavija in (post)Jugoslavija) po posameznih državah, vidimo, da se je religioznost najbolj

drastično povečala v Srbiji – kar za 60 odstotnih točk. Največjo stopnjo religioznosti kot tako pa lahko zabeležimo pri Hrvatih, ta je po zadnji raziskavi iz World Values Survey kar 91.3 %. V Črni gori, Makedoniji in BiH je religioznost prav tako izjemno visoka – povsod nad 70 %. Zanimivo pri tem je, da so do te številke vse prišle z izrazitim povečanjem (od 30–50 odstotnih točk) v primerjavi s prvim merjenjem, medtem ko pri Sloveniji lahko vidimo, da je od prvega merjenja sicer porast religioznosti za 5 odstotnih točk, a je ta po 1992 – osamosvojitvi države - padla. Ob tem lahko rečemo, da se je pri vseh državah razen Sloveniji, dogajala izrazita revitalizacija religije na družbeni ravni.

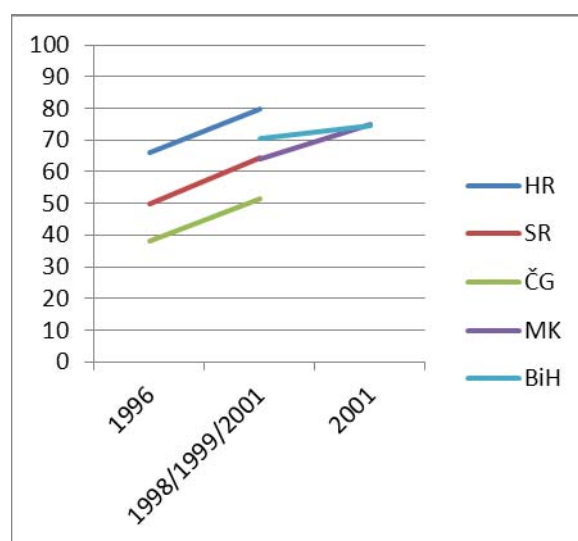
Graf 4.1: Religioznost v (post)jugoslovanskih družbah, primerjalno

Vir: Blagojević (2008b, 42), Toš (1999, 167), Smrke in Uhan (2012, 496), World Values Survey

Če primerjalno pogledamo nekatere indikatorje religioznosti in vlogo verske institucije v državah z desekularizacijskim trendom, ugotovimo, da narašča udeležba pri verskih obredih, molitev ter obredi ob krstu, poroki in smrti. Graf 4.2 kaže, da je udeležba pri verskih obredih največja in se je čez leta tudi rahlo bolj strmo kot pri drugih večala na Hrvaškem. Sledita ji Makedonija in BiH, pri slednji se je delež obiskovanja obredov v primerjanih letih najmanj povečal. Najmanj se verskih obredov udeležujejo v Črni gori.

Graf 4.2: Udeležba pri verskih obredih v postjugoslovanskih državah, primerjalno

Vir: World Values Survey

Če primerjamo (glej Tabela 4.16) vero v nekatera osnovna doktrinarna prepričanja po posamičnih državah, ugotovimo, da se delež tistih, ki verjamejo v boga najbolj povečal na Hrvaškem, v Srbiji in Črni gori. V vseh državah je ta delež izredno visok (tako začetni kot končni, ki je pri vseh čez 80 %). V Sloveniji je delež verujočih v boga narastel za manj kot procent. Vidimo, da je Hrvaška tista, v kateri ljudje najbolj izkazujejo notranjo religioznost. Najbolj so naklonjeni prepričanju da bog obstaja, da obstajajo nebesa in življenje po smrti, prav pri zadnjih dveh je delež verujočih najbolj narastel. S sledenjem nekaterim osnovnim doktrinarnim prepričanjem so takoj za Hrvaško najbolj množični v BiH, kjer je pri vsaki postavki delež verujočih več kot 60 %. Največ jih meni, da v religiji dobijo tolažbo in moč. Tudi v Makedoniji se je delež pri vsem povečal, zmanjšal pa le pri Črni gori (verjetje v življenje po smrti in v nebesa). V Sloveniji lahko iz teh števil kot omenjeno razberemo sekularizacijski trend, namreč v vsa doktrinarna prepričanja se je procent verujočih zmanjšal (največ v dogmo, da obstajajo nebesa).

Tabela 4.16: Doktrinarna prepričanja v postjugoslovanskih državah, primerjalno

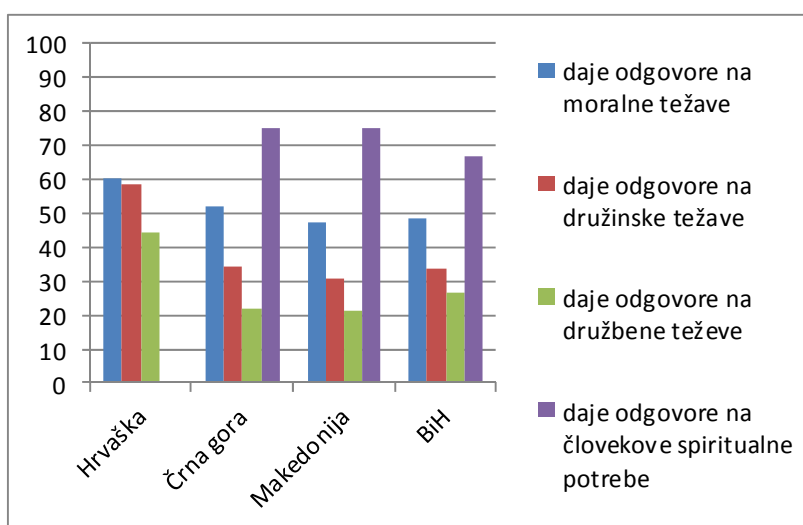
	HR		SR		ČG		MK		BiH		SLO	
	1996	1999	1996	2006	1996	2001	1998	2001	1998	2001	1995	1999
Doktrinarna prepričanja												
verjame v boga	80.8	93.2	69.2	82.5	65.1	83.1	83.8	90.5	85.0	88.0	64.3	65.2

življenje po smrti	53.3	67.8	26.5	27.1	23.9	23.0	39.6	47.2	53.9	60.3	37.1	32.1
nebesa	52.7	64.1	-	-	21.8	18.5	45.7	50.4	59.7	62.0	35.4	27.6
pekli	-	-	-	-	17.9	-	40.2	46.5	55.5	60.3	26.3	20.3
religija da tolažbo in moč	-	-	-	-	48.8	65.8	57.5	71.1	64.7	72.0	-	-

Vir: World Values Survey

Vloga verskih institucij je bila na Hrvaškem, v Črni gori, Makedoniji in BiH izrazitega pomena pri oblikovanju nacionalnosti in postjugoslovanskega trenda desekularizacije. Ljudje menijo, da cerkve dajejo odgovore na moralne težave in človekove spiritualne potrebe, o slednjem so zelo prepričani predvsem v Črni gori in v Makedoniji. Kljub veliki vlogi cerkva v družbi, pa ljudje v manjši meri menijo, da te dajejo odgovore na družbene težave (razen na Hrvaškem kjer to meni čez 40 % ljudi).

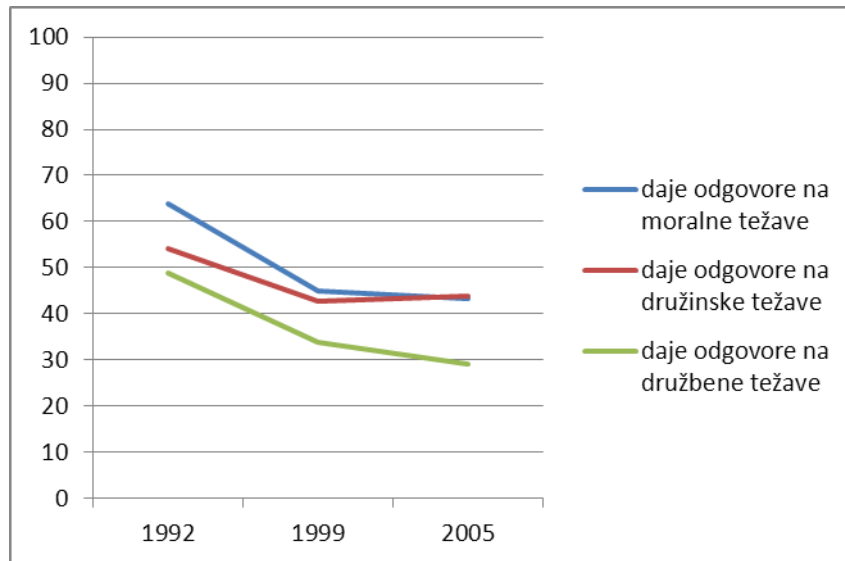
Graf 4.3: Vloga verskih institucij v postjugoslovanskih družbah, primerjalno

Vir: World Values Survey

Če izpostavimo vlogo verske institucije v Sloveniji, kot že rečeno, opazimo sekularizacijski trend. Od osamosvojitve države dalje je namreč vloga RKC padala. O tem, da Cerkev ne daje odgovora na družbene težave so ljudje vedno bolj prepričani. Tudi o tem, da ima odgovore za moralne in družinske težave, ljudje skozi leta vedno bolj dvomijo.

Graf 4.4: Vloga verske institucije v Sloveniji

Vir: World Values Survey

5 RAZPRAVA IN SKLEP

Osrednja tema diplomske naloge je obravnava sekularizacijskih oziroma desekularizacijskih procesov v (post)jugoslovanskih družbah. Za razumevanje postjugoslovanskega stanja je pomembno tudi predhodno, zato sem v nalogi predstavila stanje v SFRJ. Ugotovili smo, da je komunistična oblast zavračala predvojno stanje in bila odklonilno naravnana do cerkva ter vršila sekularizacijo na ravni družbe. V skupni multietnični in večreligijski državi je oblast »trepetala« pred nevarnostjo morebitnih razdiralnih nacionalizmov, ki so bili ponekod (Hrvaška, Srbija, BiH) močno povezani z religijo. To je uspešno zadrževala s sekularizirano civilno religijo vse do 80. let, ko je plaz dogodkov sprožil ponovno revitalizacijo religije v večini jugoslovanskih družb. Globalna kriza, Titova smrt, nemiri na Kosovu, padec komunizma in nenazadnje separatistične težnje v nekaterih republikah so sprožili vojne po celotni Jugoslaviji, vse to pa je s seboj prineslo ogromne religijske spremembe.

Z razpadom sistema je v 90. letih religija v večini jugoslovanskih držav karakterizirana z revitalizacijskimi procesi. Zapusti privatno sfero in se preseli nazaj v javno. Pojav desekularizacije se izraža na individualni, družbeni in institucijski ravni.

Religija na Hrvaškem, v Srbiji, Črni gori, Makedoniji in BiH se začne pojavljati v dominantni družbeni vlogi: predstavljena in razumljena je kot simbolični identitetni

okvir in vez med nacionalnim in religijskim. Je temelj nacionalne kulture in zavetišče identitete. Na Balkanu je bila religija namreč vedno eden ključnih (mitoloških) aspektov le-te. Uporabljana je bila v zvezi z nacionalizmom in etničnostjo, kot označevalec identitete in kot način diferenciacije različnih družbenih skupin. Služila je kot način ohranjanja in delitve kulturne zgodovine in tradicije.

Zato najbrž ni presenečenje, da je ob razpadu sistema, družbeni krizi in vseh dejavnikov, ki smo jih navedli, religija služila kot obrambni sistem kulture zgoraj navedenih držav. Vojna in proces osamosvajanja sta soočile sosednje države in spodbujali etnično identifikacijo in nacionalizem.

Na Hrvaškem je potekala dolga večletna osamosvojitvena vojna, ki je močno okrepila hrvaški »katoliški« nacionalizem v bran napadalčevemu pravoslavlju. Do konca vojne in priznanja Hrvaške države s strani Jugoslavije je religioznega prebivalstva na Hrvaškem več kot 90 %, kar je absolutno največ v celotni bivši državi. Že pred vojno so narasli nekateri kazalci religioznosti – udeležba verskih obredov, vera v boga, življenje po smrti, molitev, ..., ki pa so se ob koncu vojne še okrepili.

V Srbiji se je ob razpadu skupne večetnične države vzpenjal nacionalizem, vojna s »katoliškimi« Hrvati in kosovskimi muslimani je okrepila »srbsko vero« in kulturno obrambo. Tudi tukaj je religioznost izrazito narasla (2001: 74 %, 2006: 85.5 %), povečala se je vera v nekatera doktrinarna prepričanja (vera v boga). Tako v Srbiji kot na Hrvaškem sta vodilni religijski instituciji RKC in SPC v teh konfliktnih časih prevzemali vlogo »varuha« nacionalne identitete in nove ideološke sile. Prav v teh dveh državah je opaziti največjo revitalizacijo religije na vseh treh ravneh.

Eksistencialni strah, občutek negotove prihodnosti in kulturna obramba so vzroki revitalizacije religije še v postjugoslovanski Črni gori, BiH in Makedoniji. 4-letna vojna v Črni gori, družbena in individualna kriza v Makedoniji ter osamosvojitvena vojna BiH s Srbijo s svojimi spremljevalnimi pojavi (medvojnimi etničnim čiščenjem, nacionalistično politično mobilizacijo med vojno, ...) so povzročili, da so ljudje iskali rešitve znotraj religije. V teh državah se religioznost povzpne nad 70 %.

Indikatorji religioznosti, vera v doktrinarna prepričanja, ritualna obnašanja in prakse ter vloga verske institucije, ki smo jih pridobili z vprašalniki na World Values Survey kažejo, da v teh državah narašča udeležba pri verskih obredih, vera v boga, nebesa,

življenje po smrti. Pri vsem v deležu verujočih prednjači Hrvaška, sledita ji Srbija in BiH.

Tako lahko potrdimo prvo hipotezo. Bolj kot je bil proces osamosvajanja države konflikten v smislu napetosti in sporov s sosedi, bolj pričakovana je revitalizacija religije v smislu desekularizacije na societalni ravni in ravni zavesti.

Tej potrditvi hipoteze lahko dodamo ugotovitev, da je kulturna obramba tisti bistveni element, ki je ob konfliktnem osamosvajanju držav in spori s sosedi botroval k revitalizaciji religije. V Sloveniji je osamosvojitvena vojna minila v kratkih 10 dneh in ni sprožila kulturne obrambe, kar pa je povzročilo, da se je na spremembe edina od vseh držav odzvala družbeno sekularizacijsko.

Jugoslovanske družbe tranzicije so se ob vojni in identitetni krizi soočale še z ekonomsko in politično krizo. V Sloveniji je ekonomska in politična transformacija potekala najblažje. Iz skupne v novo državo je prešla iz vodilnega mesta v gospodarstvu Jugoslavije, ekonomija je bila v primerjavi z ostalimi bivšimi državami bolj odprta, liberalizirana. Ni je prizadela težka vojna, politični prehod je bil mehak, svoboščine večje, kriza identitete pa majhna. V nasprotju s Slovenijo, pa so se vse ostale težave srečevale z ekonomsko težavnostjo tranzicije, katero so med drugim povzročile vojne, ki so več let pustošile po Jugoslaviji. Nacionalistične politične mobilizacije med vojno in medvojna etnična čiščenja so spremenila družbeno ekonomsko strukturo prebivalstva, k čemur pa je prispevala tudi majhna gospodarska in družbena razvitost držav. Ob razpadu skupne države so se vse jugoslovanske družbe (razen Slovenije) soočale s težavno tranzicijo. »Strah pred jutrišnjim dnem« je sprožil zatekanje k religiji in njeni revitalizaciji v družbi. V tem lahko prepoznamo klasično deprivacijsko tezo kot razlago desekularizacije. Tako smo potrdili tudi drugo hipotezo: večje kot so bile ekonomske težave tranzicije, bolj se je izrazila revitalizacija religije.

Zaključimo lahko z ugotovitvijo, da se postjugoslovanske države Hrvaška, Srbija, BiH, Makedonija in Črna gora soočajo z desekularizacijskimi procesi, Slovenija pa s sekularizacijskimi. Pri prvih je vzroke obrata od sekularizacije k revitalizaciji religije najti v družbeni krizi, negotovosti ob padcu socialističnega režima in skupne države, ki je povečevala t. i. civilno religijo, konfliktih znotraj posameznih držav in med državami ter nenazadnje pomembnih etno-religijski mitih. Pri drugi pa je prav odsotnost večine teh dejavnikov povzročila obrat v smeri sekularizacije.

Danes živimo v času nove globalne družbene krize. Ljudje živijo v negotovosti in se bojijo razpadov lastnih držav, konflikti med nekaterimi postjugoslovanskimi državami so ponekod še vedno (oziroma spet) prisotni. Zato se lahko na koncu vprašamo: Ali lahko pričakujemo kake nove drastične religijske spremembe? To bo pokazal samo čas.

6 LITERATURA

- Bakrač, Vladimir. 2011. Religiosity of the Orthodox Youth Montenegro. V *Orthodoxy from an Empirical Perspective*, ur. Mirko Blagojević in Dragan Todorović, 101–115. Beograd-Niš: Institute for Philosoph and Social Theory in Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion.
- Blagojević, Mirko. 2008a. Religiozna Evropa, Rusija i Srbija: Juče i danas. Argumenti empirijske evidencije: slučaj Srbije. *Filozofija i društvo* 19 (3): 235–257. Dostopno prek: <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0353-5738/2008/0353-57380803235B.pdf> (26. avgust 2012).
- --- 2008b. Desecularization of Contemporary Serbian Society. *Religion in Eastern Europe* 28 (1): 37–50. Dostopno prek: http://www.georgefox.edu/academics/undergrad/departments/socswk/ree/Blagojevic_Desecularization_Feb%202008.pdf (26. avgust 2012).
- Bremer, Thomas. 2010. Croatia Catholic Church and its Role in Politics and Society. *Religion in Eastern Europe* 30 (3): 1–15. Dostopno prek: http://www.georgefox.edu/academics/undergrad/departments/soc-swk/ree/Bremer_Croatian%20Catholic_Aug%202010.pdf (26. Avgust 2012).
- Bruce, Steve. 2011. *Secularization: In Defence of an Unfashionable Theory*. New York: Oxford University Press.
- Cohen, J. Lenard. 1998. Bosnia's »Tribal Gods«: The Role of Religion in Nationalist Politics. V *Religion and the War in Bosnia*, ur. Paul Mojzes, 43–73. Georgia: Scholars Press.
- Dobbelaere, Karel. 2002. *Secularization: An Analysis at Three Levels*. Bruselj: P.I.E. – Peter Lang.

- Donia, J. Robert. 2007. *Nacionalizem in verski ekstremizem v Bosni in Hercegovini ter na Kosovu od leta 1990*. Ljubljana: IFIMES.
- Flere, Sergej in Marko Kerševan. 1995. *Religija in (sodobna) družba: uvod v sociologijo religije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Friedman, Francine. 1998. The Bosnian Muslim National Question. V *Religion and the War in Bosnia*, ur. Paul Mojzes, 1–9. Georgia: Scholars Press.
- Hacic-Vlahovic, Ana. 2008. (De)Secularization in Bosnia-Herzegovina. An Examination of Religiosity Trends in a Multi-Ethnic Society. *Amsterdam Social Science* 1(1): 72–86. Dostopno prek: <http://www.socialscience.nl/application/upload/files/ASS%201%281%29%20hacic-vlahovic.pdf> (26. avgust 2012).
- Hafner Fink, Mitja. 1994. *Sociološka razsežja razpada Jugoslavije*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Hammond, E. Phillip in Mark A. Shibley. 1993. When the Sacred Returns: An Empirical Test. V *Secularization, Rationalism and Sectarianism: Essays in Honour of Bryan R. Wilson*, ur. Eileen Barker, James A. Beckford in Karel Dobbelaere, 37–45. New York: Oxford University Press.
- Kerševan, Marko. 1984. *Religija v samoupravni družbi*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- --- 1989. *Religija in slovenska kultura: ljudska religioznost, civilna religija in ateizem v Sloveniji*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- --- 2011. *Sociologija – Marksizem – Sociologija religije: izbrani spisi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Kunovich M. Robert in Randy Hodson. 1999. Conflict, Religious Identity and Ethnic Intolerance in Croatia. *Social Forces* 78 (2): 643–668. Dostopno prek: <http://people.uncw.edu/ricej/SOC490/Conflict,%20Religious%20Identity%20in%20Croatia%20by%20Kunovich%20and%20Hodson.pdf> (26. avgust 2012).
- Luckmann Thomas. 1997. *Nevidna religija*. Ljubljana: Krtina.

- Matevska, Dushka. 2001. The Relationship between the Political and Religious Elite in Contemporary Macedonian Society. *Politics and Religion* 1 (5): 129–140. Dostopno prek: http://www.politicsandreligionjournal.com/images/pdf_files/engleski/volume5_no1/dushka%20matevska%207.pdf (26. avgust 2012).
- Perica, Vjekoslav. 2006. *Balkanski idoli /I/*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Pirjevec, Jože. 1995. *Jugoslavija 1918–1992: Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa.
- Prunk, Janko. 2008. *Kratka zgodovina Slovenije*. Ljubljana: Grad.
- Ramet, P. Sabrina. 2006. *Religija i politika u vremenu promene: katolička i pravoslavne crkve u centralnoj i jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Centar za ženske studije i istraživanja roda: Rekonstrukcija Ženski fond.
- Roter, Zdenko. 1974. Odnosi med državo in katoliško cerkvijo v SFRJ. *Teorija in praksa* 11 (7–8): 793–807.
- Smrke, Marjan. 1996. *Religija in politika: spremembe v deželah prehoda*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- --- in Samo Uhan. 2012. Atheism in Post-socialist Conditions: The Case of Slovenia. *Teorija in Praksa* 49 (3): 492–515.
- Stark, Rodney in William Sims Bainbridge. 2007. *Teorija Religije*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Toš, Niko. 1999. Religioznost v Sloveniji – v medčasovnih primerjavah. V *Podobe o cerkvi in religiji: na slovenskem v 90ih*, ur. Niko Toš, 159–185. Ljubljana: FDV.
- Velikonja, Mitja. 1996. Religija in cerkev: dejavnika oblikovanja nacionalnih mitologij v postsocialističnih družbah. *Družboslovne razprave* 12 (21): 57–67.
- --- 1998. *Bosanski religijski mozaiki: Religije in nacionalne mitologije v zgodovini Bosne in Hercegovine*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

- Vrcan, Srđan. 1986. *Od krize religije k religiji krize: Prilog raspravi o religiji u uvjetima suvremene krize*. Zagreb: Školska knjiga.
- *World Value Survey*. Dostopno prek: <http://www.worldvaluessurvey.org/> (26. avgust 2012).